

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

Werner Becker

Das Dilemma der menschlichen Existenz. Die Evolution der Individualität und das Wissen um den Tod

Kohlhammer, Stuttgart, 2000., 316 str.

Werner Becker (1937.) njemački filozof politike, naučavao je niz godina na Goetheovom sveučilištu u Frankfurtu na Majni, a od 1986. djeluje na sveučilištu u Gießenu kao direktor "Centra za filozofiju i temelje znanosti". Promovirao je kod Th.W. Adorna i M. Horkheimera. Dugogodišnji je prijatelj hrvatskih politologa: redoviti je gost seminara u Dubrovniku, česti gost Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, a nedavno je sudjelovao i na 23. Kongresu Internacionalnog Hegelovog društva u Zagrebu (30. 8. – 2. 9. 2000.).

Werner Becker je u Njemačkoj stekao ime koje prelazi okvire univerzitetske javnosti i pripada eliti svoje generacije njemačkih filozofa. Svojom upravo objavljenom knjigom on je, nema sumnje, iznenadio svoje sugovornike u nas i u Njemačkoj. To mu je očigledno i bila namjera, iako djeluju i drugi motivi, a svakako i onaj posve biografski: Svaki stvaralac ima potrebu da u svojim zrelim godinama zaokruži vlastiti opus i svom životnom opredjeljenju dađe zaokruženu literarnu formu, tj. da se jasno profilira u paleti brojnih konkurirajućih svjetonazora. Naravno da to nije bezazleni pothvat. U njemu se kriju znatne opasnosti. Svako profiliranje donosi gubitke, jer pati od boljke da se kreće putem prema vlastitoj istini koja na "samorazumljiv" način prevladava sve što je od nje različito. Becker nastoji izbjeći ovaj paradoks; on se diferencira od generacijske konkurencije i tako nipošto nije habermasovac, luhmannovac ili popperovac, a istovremeno ne želi vlastitu generaciju dovesti pod zajednički nazivnik svoga uvjerenja. Werner Becker je svjestan te neizbježne kon-

zekvencije svoga profiliranja, jer kao građanin tradicionalnog liberalno-demokratskog uvjerenja, (tu mu etiketu, s obzirom na to da je filozof politike, svakako možemo pripisati), zna da u pluralističkom društvu svoj individualni put u mišljenju mora ne samo izboriti nego i tolerirati konkurentna uvjerenja. Čime nas je, dakle, iznenadio Werner Becker? Svakako time što je znanje o *smrti* kao imenu koje označava konačnost naše individualne egzistencije odabrao za povezujuću nit svoga filozofsko političkog objašnjenja cjelokupne svjetske povijesti, posebno one europske kojoj je knjiga posvećena. Individuacija svakog pojedinca unutar makakve, male ili velike, ljudske zajednice uvijek je bolna i u konačnosti načelno neprovediva. Pojedinaac suočen s nemogućnošću da to u zajednici s drugima zaista i bude, traži putove očuvanja svoga neponovljivog identiteta i nalazi ih, prema Beckeru, na tragu religijske onostrane besmrtnosti, tj. u sudjelovanju u božanskoj besmrtnosti, ili na putu herojskog čina kojim zadužuje vlastitu zajednicu da ga upamti kao *heroja* te mu prizna istaknuto mjesto među jednakim pojedincima. Svoju kobnu konačnost pojedinac, dakle, kompenzira u *onostranoj* religijskoj, ili pak u socijalno političkoj *ovostranoj* transcendentiji nivelirajuće zajednice.

Opisujući svjetsku povijest od pračovjeka, koji tek sviješću da je konačan i smrtan postaje čovjek, pa do današnjih dana, Becker pokazuje kako su *mitovi*, *religije* i na kraju *narodi* u smislu kulturno-povijesnih zajednica svojevrstni "ustavi" unutar kojih su ljudi izgradili svoje sve veće i veće grupe ili zajednice solidarnosti. Taj rast zajednica u prošlosti je obilježen s dva tipa strategija očuvanja individualnosti. *Prva* je grčka tradicija. U njoj heroji svojim zaslugama izlaze iz nivelirajuće zajednice i postaju polubogovi i sinovi Bogova. *Druga*, ona kršćanska, otvara pojedincu mogućnost da svojim zaslugama na zemlji izbori sudjelovanje u vječnoj milosti Božjoj. Novo je doba obilježeno sekularizacijom. Ona donosi sa sobom drukčije strategije očuvanja individualne osobitosti u narodnim zajednicama jednakih pripadnika. Heroji narodnih zajednica su

oni pojedinci koji su narodni kolektivitet zadužili svojim herojskim žrtvovanjem za njegovo dobro, ili mu se na drugi način uvukli u pamćenje. "Heroizam kolektivnog subjektiviteta mora smrti na dva načina dati neki smisao: ili pogibijom za domovinu u ratu, ili herojskim preboljevanjem smrti u krilu kolektivnog subjekta" (str. 275). Naravno, sekularizirani nacionalni mitovi nose jaka obilježja prethodnog religijskog nauka o sudjelovanju u Božjoj besmrtnosti kao nagradi za bogougodni život na zemlji. Danas sve tri strategije očuvanja individualiteta od kobne konačnosti prispjevaju do svoje granice koju predstavljaju takve velike grupe kao što je *čovječanstvo* i njegova *kozmpolitska, globalna* zajednica, regulirana *jeftino stečenim* ljudskim pravima. U takvim velikim zajednicama nemoguće je iskočiti iz anonimnosti, jer je pritisak jednakosti velik i neprekoračiv. U kompetentnim i lijepim prikazima razvitka židovstva, kršćanstva, katoličanstva i protestantizma, te novovjekovne sekularizirane metafizike od Decartesa do Nietzschea, Becker dosljedno primjenjuje svoj ključ razrješavanja egzistencijalne dileme obilježene smrtnošću pojedinca i njegovom bezizglednom težnjom da je prevlada.

Naravno, Becker ne bi bio filozof politike, pa ni liberalni demokrat, da ne stupi u "direktni" dijalog sa silama vremena. Novo je doba obilježeno ozbiljenjem opće jednakosti svih ljudi, tj. anonimizacijom pojedinaca. U radikalnom nacionalizmu nacističkog tipa, ili u radikalnom kolektivizmu komunističkog tipa, taj je proces anonimizacije dosegnuo svoje tragične vrhunce. Naravno, Becker kao liberal ne šteti kritike oba ekstrema novovjekovne demokracije koja je proizišla iz teorija o općoj jednakosti svih ljudi: Jednakost prethodi demokraciji kao strategiji stvaranja elita izborom, a ne rođenjem i porijeklom: "jer ni zapadna demokracija nije ukinula hijerarhijsku socijalnu strukturu ljudi, nego je samo demokratizirala pristup pozicijama društvene hijerarhije" (str. 239). Između fakticiteta opće jednakosti legitimirane ljudskim pravima i fakticiteta opće nejednakosti pojedinačnih smrtnih osoba legitimirane privatnošću osobnog odnosa prema smrti Becker, kao filozof povijesti, traži primjere povijesnih oblika obrane individualiteta. U današnjem svijetu u kojem dominira teza o općoj jednakosti svih ljudi koja se

legitimira univerzalnim ljudskim pravima, dramatično se zaoštava sudbina konačnog pojedinca koji više ne može računati na spas u onostranosti, a istovremeno je i radikalno smanjen broj mjesta u društvu na kojima bi pojedinac mogao izboriti svoje individualno priznanje: "Što je u društvu ozbiljeno više jednakosti, to se sve očiglednije pokazuje porast oskudice društvenih pozicija za individualno priznanje ljudi." (str. 275). Unutar opće globalne nivelacije pojedinaca i konkurencija među njima dobiva drukčija obilježja. U konkurentsku borbu nisu uključeni različiti *ciljevi* pojedinaca, već *sredstva* kako ih postići, a ona se očigledno više ne biraju.¹ Postavlja se dapače pitanje, je li pojedincu racionalno slijediti neki cilj kad jednakost šansi širi pritisak konkurencije potencijalno u beskraj?" (str. 277). Pojedinac koji bi htio bolje vidjeti utakmicu mora se dignuti na prste. Ali, evo posljedica tog manevra: kad bi svi posjetioци utakmice slijedili taj primjer i ustali ..., tada nanovo ne bi vidjeli bolje nego prije. Našli bi se samo u neugodnom položaju, jer utakmicu je ugodnije promatrati sjedeći nego stojeći" (str. 278). Na temelju takvih razmatranja Becker se pregnatno opredjeljuje u dilemama suvremene političke zbilje. On šansu za spas pojedinca vidi u okviru nacionalne države kao još podnošljivo velikog kolektiva, jer u slabom ili labavom kolektivu čovječanstva pojedinac nema nikakvih šansi za priznanjem. Ta se Marxova utopija pokazala prema Beckeru varljivom, jer i ljudska prava u globalnom smislu samo su globalni 'izvozni artikl' Zapada, koji nije moguće realizirati bez liberalne demokracije, a ona je, kako stvari stoje, još uvijek vezana uz nacionalnu državu europskog tipa. U intervjuu listu *Frankfurter neue Presse* od 30. 12. 2000. Becker čak i unutar pluralistički konstituirane europske kulture vidi teškoće univerzalne aplikacije ljudskih prava. Europska unija morat će se prema njemu zadovoljiti izgradnjom kolektivne svijesti na temelju primata ekonomsko-političkog i znanstveno-tehničkog heroizma te je stoga pogrešno svako traženje nekog *europskog naroda* ili nacije, kao da Europi treba jednaki kolektivni subjekt kakvog imaju Francuzi, Nijemci, Britanci.² Nacional-

¹ Usp. str. 276.

² Usp. str. 298.

na država, čini se, jedini je preostali format kolektiviteta koji smrtnom pojedincu pruža priliku da se individualizira, ona je zadnji raspoloživi potencijal koji daje smisao žrtvovanju kao sredstvu kojim je moguće polučiti neki istaknuti socijalni položaj, ili mjesto u obostranom narodnom pamćenju. To su političke konzekvencije analize povijesti europskog ljudstva *sub species mortis*. A sada ukratko o filozofskim korijenima Beckerove filozofije povijesti.

Pokret protiv moderne dominacije neograničene jednakosti koja je generirala opću oskudicu mjesta za priznanje individualiteta predvode tri velika egzistencijalistička filozofa: *Kierkegaardov, Nietzscheov i Heideggerov. Bolest na smrt, nadčovjek i autentičnost* nasuprot *Man*, tri su egzistencijalna nahodenja u koja je uglavinjao europski čovjek pod pritiskom nivelirajuće jednakosti svake individualnosti. Becker se jasno opredjeljuje za ove analitičare konačnosti i smrti: “smrt je autentičnija od svih strategija života koje bi nas trebale rasteretiti znanja da smo smrtni”³. Pa ipak, u konačnosti ni jedna od navedenih strategija spasa osobnosti nije Beckeru, kao liberalnom građaninu, prihvatljiva. Egzistencijalnu analitiku navedenih mislilaca Becker nadopunjava *političkom analizom*, pokazujući da je pojedinac i u egzistencijalnom smislu kolektivno biće, dakle ne samo individuum već i politički građanin. Egzistencijalistički su analitičari upali u solipsizam koji je Beckeru kao “aristotelovcu” neprihvatljiv. Stoga je njegov zaključak o odnosu pojedinca i političke zajednice kojoj nužno pripada konzekventno liberalno uravnotežen u formulaciji koja bi kasnije, kad knjiga prođe kroz mlin javnoga mnijenja, mogla zaslužiti atribut klasičnosti: “Govor i teorija o ljudskim prirodnim i ustavnim pravima jest, s jedne strane, najuspješnija ideologija demokracije. Ona svakom pojedincu pod uvjetima opće jednakosti garantira jednokratnu osobnu vrijednost za koju pojedinac ne mora platiti nikavu naknadu. Time je pojedinac u suvremenim glomaznim zajednicama, uz sve komplimente, faktički postao posve beznačajan. Proizvedena je naime sugestija da smo svi ravnopravni i ona se, dakako, ne smije podcijeniti, ali ona je kao sugestija ipak samo

ideologija, jer pobuđuje dojam da je priznanje pojedinca pravno zajamčeno dobro koje se svakom pojedincu stavlja *besplatno* na raspolaganje” (str. 311).

Ta sugestija ima ideološki karakter obmane. Individualnost nipošto nije bezuvjetna i besplatna kako se sugerira: Čovjek se mora očitovati kao član političke zajednice, da bi uopće postao subjekt ljudskih i zakonskih prava. Dakako, pravo na očitovanje vlastite osobnosti u suvremenim je političkim zajednicama Zapada univerzalno zajamčeno, ali socijalne i političke konzekvencije uživanja toga prava imaju za pojedinca višu ili nižu cijenu i nju treba platiti. U tome se u potpunosti slažemo s W. Beckerom. Ono što bismo dodali jest da nacionalna država nije bezuvjetno ekskluzivni šalter za uplaćivanje te cijene. Beckerov zaključak o odnosu pojedinca i političke zajednice postmoderno je skeptičan: “Protuslovlje između prihvaćanja načela jednakosti i krajnje oskudice pozicija za individualno priznanje koji je konstitutivan za moderna društva, nije u svjetlu ozbiljene skularizacije individualnog odnosa prema smrti moguće prevladati. To znači da filozofske koncepcije harmonijskog prevladavanja naznačenog protuslovlja ostaju trajno utopije” (str. 316). Pojedinac koji zna za svoju smrtnost u ovostranosti mora izdržati ovo protuslovlje te nalik Odiseju mora pokušati proći kroz tjesnac mitoloških nemani Scile i Haribde koje simboliziraju jaz između individuum i političke zajednice. Becker tom suvremenom putniku želi sreću u bezizglednom pothvatu premošćivanja jaza između pojedinca i njegove zajednice. Ta beznadnost nije, međutim, tragična; ona je preduvjet mogućnosti naše osobnosti. *Samo zato što se ne možemo poistovjetiti sa zajednicom, možemo biti to što jesmo.*

Zaključno bismo s prijateljskim zanovijetanjem mogli kazati: Werner Becker je zagovornik suvremene liberalne demokracije, htio to on ili ne, sredstvima postmodernog osvjetljenja prve moderne koja je završila s Hegelovim *panoptičkim sustavom istine i smrti kao konačnih nepremostivih datosti*. Becker nije fatalist toga starog kova. Zaželjevši suvremenom građanstvu da se sretno provuče kroz tjesnac između Scile i Haribde, on je svjestan da prolaz nije zajamčen toj političkoj formi gra-

³ Usp. str. 307.

danskog političkog života, ali i to da je njegova sudbina *neizvjesna i otvorena*. Mitološki se Odisej sigurno vratio kući, jer je znao gdje mu je dom i voljena Penelopa. Suvremeni postmoderni Odisej, a to Becker gotovo protiv volje zna, nema se kamo vratiti! Zemaljski raj (Adam i Eva) prije spoznaje vlastite smrtnosti nije više sekulariziranom pojedincu dostupno pribježište, a i smrt prije rođenja načelno je nedohvatljiva. Pod utjecajem Heideggera Becker zna: “Ako smo povijesni, tada nismo ni daleko ni blizu smrti (Grčkoj), nego lutamo prema njoj”⁴.

Današnji se Odisej nema gdje vratiti, jer ne zna odakle je krenuo pa stoga luta, ne znajući gdje će ga lutanja dovesti. Spoznaja smrti kao polazište povijesnog putovanja, prema Beckeru, nije određište kojem bismo se mogli vratiti, jer ne znamo gdje se i kada ta spoznaja dogodila. Stoga mi nikada nećemo prispeti na to prehistorijsko mjesto buđenja svijesti o našoj smrtnosti, niti doznati kako se to živjelo bez znanja o smrti. Na posljetku, smrt nismo niti izgubili, niti je možemo izgubiti, stoga je u povijesnom lutanju i ne trebamo tražiti, a ako pak ne znamo što je ona, tada je i ne možemo tražiti. Becker suvremenom lualici, ‘građaninu’ Odiseju, osim nade u sreću u tom lutanju ništa ne može poručiti. Horkheimer je završio kao pesimist Schopenhauerovske provenijencije, čak je i Wittgenstein bio sklon sličnim crnim mislima: “O onome o čemu ne možemo govoriti, o tome treba šutjeti”⁵. Becker je, naprotiv, zdravi realist, njegova *izvrsna knjiga* ne bi ništa izgubila na svojoj težini da je *pojam smrti* interpretirao *otvoreno*: Smrt, naime, nije obuhvaćena kodom *znanje-ne znanje Neznani* preduvjet mogućnosti svakog znanja, pa i naše egzistencijale dileme i smrtnosti, ne može se imenovati. I smrt će, kao sve ljudsko, pretrpjeti nove stilizacije, i nikad neće biti stilski dovršena. Dakako, o tim teškim dilemama raspravljat ćemo s autorom ovoga kasnog ljeta u Dubrovniku.

Davor Rodin

⁴ Ovo je parafraza Heideggerova stava. Usp. M. Heidegger, *Holzwege*, V. Klostermann, 1963., str. 311.

⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus...*, Suhrkamp, 1976., str. 115.

Prikaz

Max Netlau

Povijest anarhizma

DAF, Zagreb, 2000., 379 str.

Anarhizam kao društvena ideologija predstavlja relativnu nepoznanicu u našim krajevima. Prevladavajuće kolektivističke ideologije i težnje za stvaranjem nacionalnih država ostavile su malo mjesta za ideologiju koja zagovara slobodnog pojedinca, dok jedno od glavnih izvorišta zla za ljudsko društvo nalazi upravo u postojanju države.

Anarhizam kao političku teoriju karakterizira spontanost, anonimnost i kolektivnost u težnji da se stvori društvo socijalne pravde bez države kao instrumenta represije. Anarhizam je i utopijska ideologija koja teži rekonstrukciju cijelog društva, ukidanjem države, vlasti i autoriteta, u namjeri da se stvori društvo slobodnih pojedinaca, vođenih idejom uzajamne pomoći, orijentiranih na izravnu akciju.

Knjiga *Povijest anarhizma* autora Maxa Heinricha Hermanna Reinhardta Netlaua govori nam o takvom poimanju anarhizma slijedeći razvitak anarhističkih ideja od njihovih početaka u osamnaestom stoljeću do okončanja Prvog svjetskog rata, kroz nekoliko razina. Autor, u prvom redu, navodi mislioce koji su oblikovali anarhističku utopiju, potom medije koji su tu ideju širili, a na kraju obrađuje okolnosti i pokrete kroz koje se pokušavalo proširiti anarhističku ideju. Autor je i sam bio djelatni anarhist, aktivan u brojnim anarhističkim inicijativama, tako da uz opsežnu faktografiju dobivamo i dodatni, insiderski pogled na razvitak anarhizma.

Povijest anarhizma je i povijest sukoba autoritarizma i libertarizma unutar socijalističke ideje kroz posljednja dva stoljeća. Knjiga počinje obradom socijalno utopističkih ideja u 18. stoljeću do Francuske revolucije, tražeći u brojnim povijesnim primjerima javljanje i poimanje ideje slobodnog života u obliku kakav propovijedaju anarhisti, a što je cilj koji se može postići samo potpunim raskidom s auto-

ritarnim okovima i istodobnim širenjem društvenog osjećaja za solidarnost.

Potkraj 18. st. anarhističke su ideje izražene u djelima Lessinga, Montesquiea, Edmunda Burkea (Obrana prirodnog društva), Sylvain Marechal (Arkadijsko doba sreće). Kod svih su autora primjetna antiautoritarna poimanja, poricanje uloge autoriteta u obrazovanju, vjeri, javnom životu i odnosu spolova. Idejno su, pak, bili usmjereni na smanjenje ili ukidanje vlasti, te stvaranje društva koje vlast čini suvišnom. Francuska revolucija označava razdvajanje autoritarnog i antiautoritarnog socijalizma. Tada, zbog uspjeha u praksi, liberter-ska ideja uzmiče pred idejom ekspanzije kroz naoružanu revoluciju.

Prema Netlauu, osnovni je problem autoritarnog utopijskog socijalizma (od Thomasa Morusa, preko Campanelle do Saint Simona i Comtea) što je on na određeni način posvećen povećanju sreće vladara, kroz povećanje sreće njegovih podanika. Takav pristup autoritarnog utopijskog socijalizma odgovoran je što je država rehabilitirana i shvaćena kao mehanizam organiziranja radništva.

Kao prvog predstavnika suvremenog liber-tarizma Netlau navodi Williama Godwina i njegovo djelo *O političkoj pravdi i njezinu utjecaju na opću krepost i sreću* (1793.). Goldwin se zalaže za poželjnu vlast koja će u najvećoj mjeri biti jednostavna. On zaključuje da utjecaj vlasti na ljude može biti samo poguban i koban, te nastoji iznijeti uvjete za državu socijalne pravde koja će ljude učiniti moralni-ma i sretnima. U tom razdoblju javljaju se Robert Owen i Charles Fourier kao promotori dobrovoljnog socijalizma koji će biti sveobuhvatan, recipročan i tehnički opremljen da zadovolji svoje potrebe.

Autor potom obrađuje američki individualistički anarhizam u XIX. stoljeću oličeni kroz stvaranje izdvojenih kooperativnih zajednica doseljenika, okupljenih u različitim vjerskim sektama socijalnih tendencija. Kasnije je Robert Owen (zajednica *New Harmony*), pod utjecajem Fourierovih ideja u takve zajednice uveo socijalistički eksperiment. Američki su se individualni anarhisti borili protiv etatizma, intervencije kolektiva i njihovih funkcionara u život pojedinih, monopolističke ekonomske

moći, podložnosti pojedinca braku i obitelji, kao i svega onog što se činilo u ime državnog socijalizma. U praksi, glavna struja američkog individualističkog anarhizma bila je svedena na izravnu razmjenu – mutualizam – ili se pretvorila u ideje o monetarnoj reformi.

Nakon početnog razmaha liberalizma, raz-doblje Francuske revolucije i poslije nje do-vodi do jačanja autoritarizma. Takvo je stanje potrajalo do pojave Pierre Joseph Proudhona (1809.-1865.). On je bio kritičar svakog autoriteta, zagovornik integralnog socijalizma – socijalizma stvarnog i potpunog oslobođenja. Proudhon smatra da je od Francuske revolucije došlo do umnažanja autoriteta, od jednog centralnog feudalnog, a da to nije pomoglo smanjenju opterećenja proizvođača. Proudhon 1840. godine poziva na anarhizam kao pobunu protiv autoriteta, autoritarnog centralizma i vlasništva.

Netlau se potom posvećuje pregledu širenja anarhističkih ideja u XIX. stoljeću, poglavito u Njemačkoj, Francuskoj, Španjolskoj, Italiji i Rusiji. Problem koji se javljao bilo je kolebanje između kozmopolitskog internacionalizma i većeg napretka i plemenitije lokalne i nacionalne kulture. U Njemačkoj XIX. stoljeća osnovni su izvor liberberskih ideja predstavljali radovi Maxa Sternera (*Jedini i njegovo vlasništvo*, 1840.), te filozofija Ludviga Feuerbacha. U Francuskoj tog razdoblja se, uz Proudhona, ističe Anselme Bellegarrigue, koji je pobijao u Francuskoj dominantnu ideju o čvrstoj vlasti vlade i zalagao se za potpunu apstinenciju, kasnije nazvanu politički štrajk.

Netlau iznosi kako anarhizam u zemljama kao što su Francuska, Engleska, SAD i Njemačka predstavlja fenomen koji je dio napredne ljudske evolucije koja je izravan rezultat liberalne humanizacije završene u osamnaestom stoljeću. U drugim zemljama koje su prošle kroz drukčiji oblik opće evolucije anarhistička ideja se razvija prirodno ili presađivanjem, no i tada njen razvitak ima različit oblik. Kao primjere takvih oblika razvitka anarhizma Netlau navodi Španjolsku, Italiju i Rusiju. Netlau nudi i neuobičajeno viđenje 1. internacionale koja je osnovana 28. rujna 1864. godine. Bio je to prvi sastanak socijalista svijeta. Marx se tu našao skoro slučajno, no, ipak je uspio ugraditi svoje vlastite ideje u do-

kumente, namećući drugima svoje osobno viđenje socijalizma, čime je autoritarni socijalizam odnio prevagu nad onim liberterskim.

Netlau je posebno neprijateljski raspoložen prema marksizmu, kojeg smatra nadriideologijom koja izravno propagira diktaturu, dok ideja samodokidanja kapitalizma nema za cilj ukidanje vlasti, već njen prelazak u ruke proletarijata kao novog suverena. Netlau to naziva opscenim parenjem socijalizma i vlasti koje je već okotilo fašizam i smatra da se u marksizmu krije konačni krivac za infiltraciju autoriteta u socijalizam.

Kao najznamenitiji predstavnik anarhističkog pokreta javlja se Mihail Bakunjin. On je bio zagovornik ideje federalizma, socijalizma i antiteologizma, te protiv ustava i zakona, za nadahnuće, život, svijet bez zakona koji je zato slobodan. Bakunjin je takođe protiv dogmi, smatra da je istina život sam, to nije teorija nego činjenica – zajednica slobodnih i neovisnih ljudskih bića. U knjizi se prate brojne Bakunjinove aktivnosti diljem Europe, od Rusije do Italije, Švicarske, Francuske i Španjolske, kao i njegova djelovanja u ostvarivanju ideje antiautoritarne internacionale. U analizi događaja oko opsade Pariza i Pariške komune 1870.-1871., Netlau zaključuje da je riječ ipak o autoritarnom mikrokozmosu u kojem su, zbog potreba obrane, bili izraženi militarizam i birokratizam. Ideje komunalizma su bile prisutne, no upitno je koliko su one bile anarhističke, a koliko je riječ o naslijeđu ideja o lokalnoj autonomiji gradova iz srednjeg vijeka. Netlau smatra da su se oko 1880. godine iskristalizirale tri dominantne anarhističke koncepcije: kolektivistički anarhizam u Španjolskoj, komunistički anarhizam Francuskoj, Italiji i Engleskoj te mutualističko-individualistički anarhizam u SAD. U tom se razdoblju javlja veliki broj anarhističkih mislilaca među kojima su Mihail Kropotkin, Elisee Reclus, Malatesta, Merlino, Johann Most, Antonio Pellice, te Joseph Lane. Kropotkinovo djelo Netlau smatra značajnim i raznolikim. Riječ je o velikom broju članaka, među kojima se ističu Novo doba i Država: njena povijesna uloga, te knjiga kao što su studija *Velika francuska revolucija 1789.-1793.* i njegova autobiografija *Zapisi jednog revolucionara: memoari.* Netlau navodi da su Kropotkinove anarhisti-

čke ideje izvanredan osobni proizvod koji zrcali na najvišem stupnju bit Kropotkinovog bića i dojmove koje je upio. No, Kropotkinovim djelima manjka karakter izdržljive teorije širokog raspona i to predstavlja najveći nedostatak njegovog djela.

Autor se bavi i pitanjem uvoza doktrine, kao što je fiktivni uvoz marksizma, te problemom uvoza anarhističkih ideja u neku zemlju u obliku koji bi najbolje odgovarao lokalnom stanovništvu. Te suvremenim tendencijama u anarhističkom pokretu kao što je pitanje sindikalizma.

Uz opsežan pregled američkih i zapadnoeuropskih publikacija, pojedinaca i djelatnosti navedenih u knjizi, Netlauova *Povijest anarhizma* donosi pregled anarhističkih djelatnosti i idejnog širenja na finskom, latvijskom i poljskom jeziku, u Srbiji, Rumunjskoj, Kini, Gruziji, Palestini, Mađarskoj, Grčkoj, Egiptu, Tunisu, Africi, Australiji, te na Dalekom Istoku. Netlauov pregled anarhističkih gibanja završava Prvim svjetskim ratom.

Prazninu u razdoblju od 1. svjetskog rata do danas popunio je priređivač Zoran Senta, koji je napisao dodatak *65 godina anarhizma* u kojem daje cjelovit prikaz suvremenih anarhističkih kretanja od tridesetih godina ovog stoljeća do danas. Senta obrađuje razdoblje ruske revolucije, revolucionarnih previranja i građanskog rata u Španjolskoj, te konačni raskid između boljševičkih komunista i anarhističkog pokreta koji je uslijedio u ratu. Potom obrađuje autore kao što su Augustin Souchy Bauer, Paul Goodman, Georg Woodcock, Murray Bookchin, Noam Chomsky, Cornelius Castoriadis i Paul Feyerabend. Detaljno su obrađeni i događaji vezani uz 1968. godinu u Francuskoj i Njemačkoj, s osvrtom na događaje u bivšoj Jugoslaviji. Senta studentsku pobunu 1968. godine definira bliskom anarhističkom poimanju borbe za društveni preobražaj po njenim bitnim obilježjima. To su spontanost, antiinstitucionalizam, težnja da bude anonimna i kolektivna, te nastojanje da se stvori društvo slobodnih pojedinaca bez državne i političke prinude. Svoj pregled suvremenog anarhizma Senta završava pregledom prisutnosti anarhističkih ideja i utjecaja u Hrvatskoj.

Ovo cjelovito izdanje, opremljeno i kronologijom života i bibliografijom autora Maxa Nettlauda nudi detaljan uvid u nastanak, razvitak i utjecaj anarhističke ideologije. *Povijest anarhizma* tako predstavlja dragocjen izvor informacija za proučavanje povijesti političkih ideologija i jedno drukčije viđenje suvremene političke povijesti.

Tarik Kulenović

Prikaz

John Gray

Liberalizam

Politička kultura, Zagreb, 1999., 142 str.

Ako je suditi po recenzijama u vodećim časopisima za političku teoriju engleskog govornog područja, djela britanskog političkog teoretičara Johna Graya privukla su znatnu pažnju. U Hrvatskoj se, s druge strane, o njemu rijetko pisalo, a knjige mu nisu prevedene. U tom smislu, pojava ovog prijevoda trebala bi biti ugodna činjenica za našu stručnu javnost koja je dosad pokazala određeni interes samo za, njegovu gotovo klasičnu, studiju *Mill on Liberty: A Defence*. Što se tiče knjige *Liberalizam*, riječ je vjerojatno o najuspelijem i najpopularnijem kratkom prikazu razvoja liberalizma i njegovih teorijskih prijepora koji se zadnjih desetljeća pojavio u svijetu.

Gray započinje knjigu s poteškoćama s kojima se suočava liberalizam na pojmovnoj i široj teorijskoj razini. Kako bi ih ublažio, inicijalno određuje liberalizam kao političku struju i intelektualnu tradiciju koja se kao ozbiljnija cjelina javlja tek u sedamnaestom stoljeću. Liberalizam se mijenja, ali zadržava "skup jasnih značajki koje pokazuju .. (njegovu) .. modernost i istodobno ga odvajaju od drugih modernih intelektualnih tradicija i s njima povezanih političkih pokreta" (str.11). Po Grayu, ove značajke omogućuju da liberalizam shvatimo kao jedinstvenu koncepciju čovjeka i društva. U tom je smislu liberalizam, prije svega, *individualistička* koncepcija jer polazi od

pretpostavke da zahtjevi pojedinca imaju moralno prvenstvo pred zahtjevima kolektiviteta, institucija ili formi života. Druga je značajka *egalitarizam*, a ona naglašava da ne postoji moralna i politička hijerarhija među ljudima. *Univerzalizam* kao treća značajka, polazi od ideje o postojanju važnih prava i dužnosti koja pripadaju svim ljudskim bićima, bez obzira na kulturnu baštinu i povijesne okolnosti. Naposljetku, *meliorizam*, četvrta značajka liberalizma, zasniva se na pretpostavci da je moguće ispravljati nesavršene ljudske institucije, bilo političke bilo one društvene.

Definiranjem ove četiri temeljne značajke liberalizma, Gray je stvorio metodologijski koncept koji mu omogućava da cjelokupni intelektualni i politički liberalizam tretira kao "jedinstvenu tradiciju, a ne (kao) dvije ili više tradicija ili raspršen skup ideja ..." (str. 13). Primjena ovog modela daje zanimljive rezultate. To se može dobro vidjeti u prvom ili povijesnom dijelu knjige. Primjerice, Hobbes je svrstan u 'liberalizam u ranom modernom razdoblju'. On je neprijeporno vezan za liberalizam svojim 'beskompromisnim individualizmom', ali u usporedbi sa Spinozom, nije dovoljno liberalan utoliko što ovaj potonji "slobodu pojedinca smatra suštinskom vrijednošću" (str. 26). Međutim, sve u svemu, ni jedan ni drugi nisu liberali budući da su im "vidici poboljšanja bili zamračeni oblacima trajnih manjkavosti u ljudskoj egzistenciji" (str. 26). Dakle, obojica odbacuju meliorizam tako da ih Gray kvalificira tek u preteče liberalizma. Nalaz je drukčiji za Lockeja. On, naime, polazi od pretpostavke da je privatno vlasništvo pod vladavinom zakona temelj neovisnosti osobe. Uz to, nije pesimističan autor, što se vidi ako se usporedi njegovo shvaćanje prirodnog stanja sa Hobbesovim. Premda nesklon posebnoj doktrini napretka, Locke je, po Grayu, liberal zato što "ne vidi suštinsku prepreku trajnoj uspostavi slobodnog društva" (str. 29). Na djelu je, može se reći, indirektni meliorizam.

Nepatvoreni se meliorizam može pronaći tek kod prosvjetitelja, francuskih *philosophes*. Oni (posebice Condorcet) razvijaju doktrinu o ljudskoj usavršivosti na osnovi ljudskog razuma čime "liberalna privrženost reformi i napretku postaje teodiceja, dio religije humanosti i

zadobiva karakter nužnosti” (str. 34). S druge strane, škotski se prosvjetitelji kao klasični liberali pozivaju na “čovjekovu nesavršenost, ograničenost dobrohotnosti i intelektualne granice te stalnu oskudicu u sredstvima za zadovoljavanje ljudskih potreba ...” (str. 39). Kao prelomnica u razvoju liberalizma standardno se uzima John Stuart Mill i njegov ‘revizionistički liberalizam’. Ovdje se ne radi o tome da je Mill zanemario načela *laissez fairea* nego je u knjizi *Principles of Political Economy* zastupao tezu da je “raspodjela u potpunosti stvar društvenog izbora ...” (str. 44). Gray smatra da je time odbačena klasična liberalna teza o nemogućnosti razdvajanja proizvodnje od raspodjele. Osnovni je rezultat ove Millove teze skretanje prema intervencionističkoj državi.

U drugom, filozofijskom, dijelu knjige Gray se bavi teorijskim prijedporima u liberalizmu. Posebno je važan odjeljak koji je posvećen pokušajima filozofskog utemeljenja liberalizma. Utemeljenje liberalizma zapada u probleme budući da liberalni mislioci nastoje pronaći čvrstu osnovu “svojoj privrženosti individualnoj slobodi koj(a) ... (ne bi bila) ... pukog lokalnog, nego po mogućnosti univerzalnog značenja.” (str. 61) Jedan argument polazi od doktrine prirodnih prava koju je zastupao Locke. Kako bi prirodna prava imala smisla, treba objasniti prirodni zakon, tj. imati teoriju moralnog djelovanja koja se izvodi iz ‘neovisno utvrdivog ljudskog dobra’. Da je to teško izvesti bez metafizike konačnih uzroka, bilo je znano već Spinozi. U odsustvu te, za današnje prilike, neuvjerljive metafizike, “ostaju nam stvari i ljudi u svoj njihovoj raznolikosti i partikularnosti” (str. 62).

Drugi pristupi utemeljenju moralnih prava, prije svega kantovski i utilitaristički nisu, prema Grayu, mnogo uspješniji. Prvi ne mogu funkcionirati bez Kantove metafizike jastva, a ona sama po sebi nije moralno univerzalna zbog svojih europskih i kršćanskih korijena. Utilitaristička nastojanja prikazana su preko Millovog indirektnog utilitarizma. Njegov pristup je, u jednom dijelu, uspješan jer povezuje sreću i slobodu tako što sreću definira kao “stanje uspješnog djelovanja” (str. 68) u kojem osoba autonomno bira i izražava individualitet. S druge strane, problem se javlja u samom na-

čelu slobode koje kaže da se “individualna sloboda ne može ograničavati osim da bi se sprečila šteta za druge” (str. 69). Millov koncept štete nije moralno neutralan, a postoji i mogućnost obezvjeđenja načela slobode jer je opravdano ograničenje slobode, u osnovi, određivo jedino načelom koristi. Kako bi se dijelom otklonile poteškoće, Gray smatra da bi se Millovo načelo trebalo dopuniti načelom jednakosti kojim bi se osigurala pravednija raspodjela slobode i neslobode.

U odjeljku o privatnom vlasništvu i tržišnom gospodarstvu, Gray slijedeći klasični liberalizam i tvrdi da je institucija privatnog vlasništva “istodobno uvjet i sastavni dio individualne slobode” (str. 78). Ova je institucija važna za negativnu slobodu, a posebno za autonomiju pojedinca. Pod autonomijom se misli da su pojedinci neovisni te da imaju realnu mogućnost ostvarenja svojih ciljeva. Za Grayu je tako autonomniji imućniji pojedinac (mada nije više negativno slobodan) od onog koji živi isključivo od nadnice. Međutim, i ovaj, recimo tako, siromašni radno ovisni pojedinac iz kapitalističkog sustava, ipak je autonomniji od većine onih koji rade u socijalističkom sustavu vlasništva. U ovom tipu vlasništva pojedinac je, naime, manje negativno slobodan budući da je prisiljen raditi isključivo za jednog poslodavca. Što se tiče tržišta, Gray koristi Hayekovo razlikovanje između gospodarstva i katalaksije. Pojam gospodarstva je neodvojiv od efikasne alokacija resursa koja “pretpostavlja da se ... ciljevi organizacije i njezinih pripadnika mogu svrstati po važnosti i ... (na osnovi toga) ... odlučiti o distribuciji resursa” (str. 84). U katalaksiji, međutim, nema hijerarhije ciljeva, pa se tako osnovna zadaća tržišta definira kao “postupak otkrivanja kojim se uočavaju i drugim prenose podaci o beskonačno složenoj strukturi preferencija i resursa u društvu” (str. 84). Tržište, otud, ima funkciju obrane individualne slobode koja je još važnija od same efikasnosti ove institucije.

U raspravi o liberalnoj državi, Gray brani koncept ograničene vlasti po kojem liberalna država pored zaštite prava, skrbi i za neke socijalne funkcije. Ovaj koncept ne odbacuje nijedan oblik državne vlasti kao takav, pa ni bilo koji oblik državnog uređenja. Tomu je tako jer liberalni tip političkog poretka, prije

svega, “mora sadržavati ustavna ograničenja protiv proizvoljne upotrebe državne vlasti” (str. 89). Socijalne funkcije koje ovaj tip poretka može zadržati, opravdavaju se ugovornim ili utilitarnim razlozima, a ne idejom da je ta skrb dio osnovnih prava.

Kako je Gray u međuvremenu promijenio svoje stavove, drugo je izdanje, na osnovu kojeg je napravljen ovaj prijevod, dopunio odjeljkom *Zaključak (1994): Postliberalizam*. On tvrdi da su presudni politički događaji 20. stoljeća poništili nadanja prosvjetiteljskih filozofija, pa tako i one liberalne. Ta činjenica dovodi u pitanje liberalizam i traži novi teorijski i politički odgovor koji Gray nalazi u onom što naziva ‘postliberalna politička teorija’. Ova teorija treba tražiti uvjete “miroljubiva suživota među različitim kulturnim oblicima bez oslonca – dubioznog, kao što se pokazalo – univerzalističke perspektive i koncepcije racionalnog izbora ...” (str. 117). Po svemu sudeći, nova teorija ne predviđa ni univerzalnost liberalnih političkih institucija niti liberalne ideologije budući da Gray smatra da legitimnost režima “ovisi o njegovim vezama s kulturnim tradicijama njegovih podanika i o njegovom doprinosu zadovoljavanju njihovih potreba” (str. 10). Ako bismo uzeli u obzir drugi dio Grayova kriterija, legitimnost liberalnih institucija u dobrom bi dijelu tranzicijskih zemalja, pa tako i Hrvatskoj, bila upitna.

Javnost će ovu knjigu različito prihvatiti, a neke će skupine imati i određene poteškoće prilikom njenog iščitavanja. U prvom redu, neupućeni će se čitatelji naći u škripcu jer je to mala knjiga o velikoj temi, pa su argumenti izvedeni prilično ‘ekonomično’. Istim je stilom napisan i instruktivan, premda u pogledu političkih izgleda liberalizma sumoran pogovor Žarka Puhovskog. Drugu skupinu, potencijalne ‘vjernike’ liberalizma, očekuje još veće razočaranje jer Gray smatra da je prosvjetiteljski projekt propao, što povlači za sobom i propast liberalizma. I konačno, liberalni politički teoretičari svakako neće biti oduševljeni osporavanjem filozofskih osnova liberalizma koje, izgleda, ni Rawlsova teorija pravednosti ne može bitnije učvrstiti.

Na kraju, treba reći da je Grayovo shvaćanje liberalizma elegantno izvedeno, ali ipak prijeporno. Dojam je da ideja o liberalizmu

kao jedinstvenoj tradiciji ne može potisnuti podjelu na klasični i revizionistički liberalizam. Sadržaj knjige nedvojbeno pokazuje da autor smatra da je samo klasični liberalizam uistinu liberalizam, čime i sam rehabilitira navedenu podjelu. To se vidi kad Gray, prikazujući Milla, kaže da je “skretanje Millove misli u *neliberalnom* smjeru ... doni(jel)o engleskoj misli neliberalizam francuskih ideologa” (str. 45). Dakle, iz ovog se može zaključiti da Mill, u najmanju ruku, nije istinski liberal. Pored toga, slijedimo li Grayovu osnovnu koncepciju, nije dokraja jasno zašto bi škotski prosvjetitelji koji nemaju meliorističkog entuzijazma bili dio liberalne obitelji. Ovi problemi nisu zanemarivi, ali ne dovode u pitanje vrijednost same knjige. Dapače, Graya treba čitati i dalje prevoditi! U tom smislu, svakako treba razmisliti o njegovoj studiji o Isaiahu Berlinu (*Berlin*, Harper-Collins, Fontana Modern Masters, London, 1994.).

Tonči Kursar

Prikaz

Isaiah Berlin

Četiri eseja o slobodi

Feral Tribune, Split, 2000., 341 str.

Tri godine nakon smrti Sir Isaiaha Berlina objavljen je prvi hrvatski prijevod njegovog najpoznatijeg djela *Četiri eseja o slobodi*, sada već klasične rasprave političke teorije prošloga stoljeća. Biografija Isaiaha Berlina uključuje dugu akademsku karijeru vezanu za sveučilište Oxford, diplomatske misije u SAD-u za Drugoga svjetskog rata i u Rusiji nakon rata, predsjedavanje Britanskom akademijom, te poznanstvo s vodećim znanstvenicima, umjetnicima i državniciima 20. stoljeća. Njegov autorski rad sadrži uglavnom eseje koji jasno otkrivaju Berlina kao vrsnog poznavatelja povijesti, filozofije, političke teorije i književnosti. Primjer Berlinove erudicije upravo je i djelo *Četiri eseja o slobodi*, prvi put objavljeno kao knjiga 1969. godine. Sama knjiga sadrži jedan članak i tri predavanja koje je Berlin objavljiva

vao i održao tokom 50-ih, te uvod koji pojašnjava ključne pojmove obrađene u esejima i odgovara na određene kritike. S obzirom da uvod izravno referira na eseje, nije na odmet preporučiti čitateljima da se vrate uvodu tek nakon što su pročitali sva četiri eseja.

Već prvi esej *Političke ideje u dvadesetom stoljeću*, prvi put objavljen kao članak u časopisu *Foreign Affairs* 1950., formulira dvije temeljne pretpostavke koje se provlače i kroz preostala tri eseja. Prva pretpostavka govori da su vrijednosti, istine i percepcija svijeta određeni povijesno i geografski, a ne nekim neupitnim vječnim metafizičkim principom. Druga se pretpostavka nadovezuje na prvu i određuje pluralizam – različitost mišljenja, načina života i koncepcija dobra – kao temeljnu vrijednost zajednice koja sebe želi smatrati slobodnom.

Polazeći od prve pretpostavke, Berlin kritizira povjesničare ideja koji se “vode osnovnom kategorijom ili principom koji tvrdi da može poslužiti kao nepogrešivi vodič” (str. 73) u razumijevanju povijesnih i političkih procesa. Iako takav model pruža određenu izvjesnost, on zanemaruje postojanje drugačijih pogleda na povijesne dokaze i činjenice i važnost razumijevanja određenog pristupa, nasuprot utvrđivanju njegove moguće istinitosti.

Upravo je sama povijest promjena različitih pristupa, tj. vrednovanja i razumijevanja povijesnih činjenica na različit način, povijest ljudskog mišljenja. Stoga je, primjerice, pitanje zašto su u 18. stoljeću u političkim i filozofskim spisima vladale analogije iz fizike i matematike, u 19. stoljeću iz biologije i glazbe, a nakon Prvog svjetskoga rata iz psihologije i sociologije, za Berlina daleko važnije nego pitanje je li koji od tih pristupa bio ispravan.

Naoružan tom metodološkom pretpostavkom, Berlin analizira političke ideje dvadesetog stoljeća uspoređujući ih s političkim tradicijama 19. stoljeća. Berlin uočava dvije bitne novosti u političkim idejama 20. stoljeća. Prva, tendencija da se zanemare “važna” pitanja, pitanja temeljnih vrijednosti društva, jer se smatra da postavljanje takvih pitanja dovodi u opasnost stabilnost sistema. Politički pokreti 19. stoljeća – liberalizam, socijalizam, kon-

zervativizam i anarhizam – iako se nisu slagali po svome tumačenju povijesti, određivanju najdubljih potreba pojedinca ili zajednice, ili temeljnih vrijednosti i ideala, nešto su ipak imali zajedničko – važnost političkog djelovanja temeljenog na racionalnosti. Upravo taj “prosvjetiteljski” stav – da “inteligencija i vrline mogu prevladati nad neznanjem i zlom” (str. 78) blijedi u 20. stoljeću. Berlin tu tvrdnju ilustrira primjerom transformacije marksizma u lenjinizam, tj. zamjenom jednakosti, slobode, racionalne argumentacije i klase osviještenosti konformizmom, beskorisnošću argumentacije i vojnom disciplinom.

No, Berlin ne kritizira samo dogmatske ideologije 20. stoljeća – komunizam, fašizam i nacizam – već i zapadna društva koja počivaju na znanstvenim istinama, ali “negiraju racionalne i produktivne prirode svih, ili barem većine” (str. 114). Dok su u povijesti čovječanstva protivnici različitosti mišljenja, promjena i propitivanja oduvijek bili povezani s “priznatim neprijateljima razuma i slobodne volje” (str. 116), u 20. stoljeću nasljednici racionalista i naprednjaka također zauzimaju tu poziciju. Stoga, drugi je važni segment političkih ideja 20. stoljeća upravo taj zastrašujući paradoks da su slobodno znanstveno istraživanje i dogmatska ideologija postali isti u smislu zabrane odstupanja od propisane istine. Za Berlina, koji smatra različitost i mogućnost izbora svakog pojedinca najvećom vrijednošću društva, konformizam i uniformnost mišljenja podređenih jednoj istini – ideološkoj, dogmatskoj ili znanstvenoj – najveći su neprijatelji “razvoju čovjeka kao kreativnog bića koje samo sebe usmjerava” (str. 114). Tom kritikom Berlin je na neki način predvidio i razdoblje u angloameričkoj politološkoj tradiciji od 50-ih do 1971., tj. do pojave Rawlsove *Teorije pravde*, koje se često naziva i “smrt političke filozofije”, a obilježava ga pozitivističko odbacivanje normativne političke teorije kao neznanstvene.

U drugom esejju *Povijesna neminovnost* Berlin, polazeći ponovo od dvije ključne pretpostavke koje smo naveli gore, kritizira determinističke i relativističke teorije. Berlin ne može prihvatiti postojanje “jedne i sveobuhvatne piramide spoznaje, jedne metode ili jedne istine i jedne ljestvice racionalnih znan-

stvenih vrijednosti” (str.124), koje su zagovarali teoretičari poput Hegela, Marxa, Schellinga, Condorceta ili Comtea, kojem je ovo predavanje – održano na LSE-u 1954. godine – i posvećeno.

Moguće je diferencirati tri deterministička pristupa: prvi, znanstveni, želi društvenim znanostima dati egzaktnost i objektivnost koju posjeduju prirodne znanosti. Uz Leibnizov uzvik *calculemus* budućnost se više neće nagađati već iščitavati. Drugi pristup, metafizički, jasno je vidljiv kod historicista poput Hegela i Marxa, a proizlazi iz uvjerenja da “povijest sluša zakone, bilo prirodne ili natprirodne i da je svaki događaj u ljudskom životu samo dio nužnog obrasca”(str.135). Treći je pristup teološki i gleda na povijest kao veliku dramu s već određenim završetkom, u kojoj svi izvode uloge koje im je podijelio božanski dramaturg.

Sva tri deterministička pristupa imaju istu boljku, smatra Berlin. Ako žele biti dosljedni, moraju u potpunosti isključiti pojmove poput slobodne volje, odgovornosti ili slobode. Također, nemoguće je moralno vrednovanje, s obzirom da je nije moguće ocijenjivati nešto što nije nikako moglo biti drugačije. Upravo je dosljednost ključna riječ, s obzirom da većina teoretičara koja zagovara znanstveni, metafizički ili teološki determinizam ne negira postojanje slobodne volje i moralne odgovornosti (izuzev možda Leibniza, sa čijom se tvrdnjom o najboljem mogućem svijetu Voltaire našalio u svom *Candidu*).

Nedosljednost između njihovih teorija i njihova pogleda na svijet nalazimo i kod relativističkih teoretičara, smatra Berlin. Kao što deterministi ne mogu hvaliti ni osuđivati zato što znaju ili će jednog dana znati previše, tako se i relativisti moraju suzdržati od moralnih sudova jer znaju premalo. S obzirom da je objektivna spoznaja nemoguća i da su vrijednosti ništa više od ljudskoga konstrukta, njihovo univerzaliziranje, kako to smatraju Foucault i drugi postmodernisti, svodi se na puku moć. S obzirom da je relativizam danas puno više prisutan u akademskim raspravama od determinizma koji nalazimo tek kod pojedinih teoretičara poput Fukuyame ili u teorijama racionalnog izbora, možda će nekim čitateljima zasmetati to što se Berlin nije više pozabavio relativizmom. Ipak, ovaj esej pruža

dobar početak za razlikovanje pluralizma i relativizma, kao i Berlinovu *reductio ad absurdum* kritiku relativizma koja tvrdi da ako ne možemo moralno vrednovati različite teorije, tradicije i vrijednosti, onda se ni sama ta tvrdnja ne može racionalno obraniti.

Treći esej *Dva poimanja slobode* bavi se razlikovanjem negativnog i pozitivnog određenja slobode i vjerojatno je najpoznatiji Berlinov esej. Razlikovanje negativne slobode kao slobode *od* i pozitivne slobode kao slobode *za* danas je neizostavni dio vokabulara političkih teoretičara. Negativno poimanje slobode pokušava odgovoriti koje su granice moga slobodnog djelovanja unutar kojeg se drugi pojedinci ili institucije, poput države, ne smiju miješati. Pozitivno određenje slobode najčešće se veže uz Hegela, a odgovara na pitanje pod kojim se uvjetima pojedinac može razviti u istinski slobodnu osobu, slobodnu od vanjske prisile kao i od vlastitih zabluda, strasti i neznanja.

Iako izgleda kao da ova dva koncepta slobode ne stoje na velikoj logičkoj udaljenosti jedan od drugoga, povijesno su se razvili u različitim smjerovima, te na koncu došli i u izravan sukob. Na negativno poimanje slobode pozivali su se uvijek oni koji smatraju da je prisila nad pojedincem najveće zlo. No, ako je racionalnost svih građana, a ne sloboda da se bude, primjerice, glup ili zao, konačni cilj zajednice, onda “negativna” sloboda zakazuje, a “pozitivna” sloboda preuzima riječ. Ako je univerzalna racionalnost temeljna vrijednost društva, onda više ne govorimo o različitosti koju osigurava “negativna sloboda”, već o istom načinu razmišljanja. Stoga pozitivno poimanje slobode može podrazumijevati opresiju nad pojedincem radi ostvarenja njegovog stvarnog, racionalnog “Ja”.

Berlin svojim određenjem “negativne” i “pozitivne” slobode daje i snažnu kritiku liberalizma i racionalnosti. Liberalizam je kontradiktoran jer sadrži oba shvaćanja slobode, i to je možda najvidljivije kod Berlinova duhovnog oca, Johna Stuarta Milla, koji je smatrao da je prisila nad pojedincem uvijek loša, jer je neuplitanje uvjet razvoja određenog tipa karaktera – racionalnog pojedinca. No, želja za univerzalnom racionalnošću nužno sadrži “paternalistički” element – ljude treba uzdignuti

do racionalnosti, makar i silom, a njihov pristanak nije nužan, jer oni, poput djece, još nisu svjesni što je dobro za njih. Takvo poimanje racionalnosti podrazumijeva samo jedan ispravan način života (kako je to mislio Comte) i jedinstvene političke odluke (*volonté generale* Rousseaua). U tom smislu komunizam je, sa svojom diktaturom prolaterijata, koja mora biti na snazi dok svi pripadnici klase ne postanu racionalni te se država ukine, dosljedniji od liberalizma, koji uvijek balansira između “negativne” slobode i prosvjetiteljske želje za univerzalnom racionalnošću. Nakon Francuske revolucije (barem u njenom jakobinskom obliku), kao povijesnom primjeru očitovanja za “pozitivnom” slobodom, liberali poput Milla ili Constanta smatrali su da mora postojati granica slobode koju nitko ne smije prijeći. Demokracija i sloboda nisu nužno povezani ako je na snazi diktatura većine i kada “narodni suverenitet može lako razoriti suverenitet pojedinca” (str. 262).

Posljedni esej u knjizi *John Stuart Mill i ciljevi života* daje nam kratak prikaz Millovog intelektualnog i emocionalnog razvoja, njegovog razilaženja s ocem i Benthamom, dosljednosti Millovih spisa i njegovog političkog djelovanja, te kratke crte njegova javnog angažmana. Berlin prepoznaje Milla kao prvog pluralistu koji je različitost pojedinca shvatio kao temeljnu vrijednost društva. Mill je smatrao da se “čovjek prvenstveno razlikuje od životinje ne po tome što posjeduje razum, što koristi oruđe ili metodu, već po tome što je on biće koje ima mogućnost izbora” (str. 293). Millov argument o različitosti funkcionira pod pretpostavkom da apsolutna, vječna i potpuna istina ne postoji. Upravo iz toga proizlazi i Berlinova zamjerka Millu, koji nikada eksplicitno ne govori da konačna istina ne postoji, te da su sva rješenja probna i privremena, već se kao mačak oko vruće kaše vrti oko svoga argumenta o različitosti, a da nikad stvarno en imenuje premisu iz koje taj argument nužno mora proizaći. U eseju je ipak jasno vidljivo divljenje koje Berlin ima prema Millu i njegovom stavu da pluralizam, tj. ljudska sposobnost izbora, prije od prosvjedenosti, zahtjeva za univerzalnim racionalizmom, odvajanja privatne od javne domene ili utvrđivanja istine, vodi ka usavršavanju pojedinca.

Enes Kulenović

Prikaz

Avishai Margalit

The Decent Society

Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1998., 304 str.

Sudeći po dobrim kritikama recenzenata poput Georga Kateba i Michaela Walzera, knjiga *The Decent Society (Pristojno društvo)* Avishaia Margalita, profesora filozofije na *Hebrew University* u Jeruzalemu, predstavlja pravo osvježenje u suvremenoj političkoj teoriji. Iako je svjetsku pažnju stekao upravo ovom knjigom, treba spomenuti da je Margalit surađivao s Moshe Halbertalom na knjizi *Idolatry* (1992.) te da je potkraj 1998. objavio svoju knjigu o političkom i društvenom životu Izraela – *Views in Review: Politics and Culture in the State of the Jews*. Ipak, *The Decent Society* je najobuhvatnije Margalitovo djelo i stoga ga ovdje predstavljamo.

The Decent Society je rasprava tematski podijeljena u dva dijela. Prvi dio čine tri poglavlja koja obuhvaćaju načelnu raspravu vezanu o pojmu “ponižavanja” (*humiliation*), dok je drugi dio knjige, odnosno četvrto poglavlje, vezan uz institucijsku dimenziju toga pojma. U zaključku Margalit pojam *pristojno društvo* uspoređuje s pojmom *pravedno društvo* koji je u suvremenu političku teoriju uveo John Rawls.

U prvom poglavlju pod nazivom ‘Pojam ponižavanja’ Margalit definira ovaj pojam te se bavi odnosom *pristojnog društva* s onim koje je zasnovano na konceptu prava. U uvodnoj rečenici *pristojno društvo* određuje kao neponižavajuće društvo, tj. ono čije institucije ne ponižavaju ljude. Zašto je odredio pristojno društvo negativno, kao neponižavajuće, radije nego pozitivno, kao npr. ono koje poštuje svoje pripadnike? On navodi tri razloga za donošenje takve odluke: moralni, logički i kognitivni. Moralni razlog počiva na asimetriji između uklanjanja zla i promoviranja dobroti – urgentnije je ukloniti zlo, a ponižavanje je veliko zlo za svako ljudsko biće. Logički razlog svodi se na distinkciju između ciljeva

koji se mogu postići direktno (kao što je ukiđanje ponižavajućeg oblika ponašanja) od onih ciljeva koji su u stvari samo “nusproizvod”, te su na taj način indirektni (zadobivanje statusa poštovanja rezultat je djelovanja usmjerenog izvorno na neki drugi cilj: primjerice., poštovanje koje je neki znanstvenik stekao u znanstvenim krugovima može biti rezultat njegove želje za spoznajom. Na posljetku, kognitivni razlog leži u činjenici da je lakše detektirati ponižavajuće ponašanje, nego ono koje je uvažavajuće, kao što je lakše detektirati bolest nego zdravlje. Margalit ponižavanje definira kao tip ponašanja ili stanje koje sadrži uvjerljiv razlog da se osoba zbog svog samopoštovanja smatra povrijeđenom. Margalit također razlikuje pristojno društvo od civiliziranog – civilizirano društvo ne sadrži međuljudsko ponižavanje, dok bi pristojno društvo trebalo biti na višem stupnju i izbrisati sve oblike ponižavanja, uključujući posebice institucijsko.

U razmatranje pristojnog društva Margalit uvodi dvije dijametralno oprečne reakcije na postojanje instucija u društvu – anarhizam i stoicizam. Anarhizam stoji na tvrdnji da su institucije ponižavajuće već samim tim što egzistiraju, što tvore društvo vladara i onih kojima se vlada – drugim riječima, po svojoj prirodi. Prema tom stajalištu već i sama mogućnost prisile koja vreba iz trajnih institucija društva stvara ponižavanje. Individualni suverenitet je najviša vrijednost, a njegova granica je individualni suverenitet druge osobe, te je stoga svaka vlast, uključujući i reprezentativnu, ponižavajuća spram dotičnog suvereniteta, jer ga slabi. Na suprotnoj strani stoji stoicizam koji smatra da društvo ne može biti ponižavajuće zato što misleća osoba živi u svom svijetu spiritualne autonomije (autarhije), te čak ni najekstremniji izvanjski uvjeti ne mogu naškoditi takvoj osobnoj autarhiji. Misao je ono što se ne može ubiti – autonomija misli ispred je fizičke slobode. Produžena ruka stoicizma je kršćanstvo koje uobličuje ponižavanje potranjujući poniznost. Margalit odbacuje ove ekstremne pozicije i zauzima se za “navigaciju” između tih krajnosti. Pristojno društvo opravdava postojanje ljudskih prava koja štite ljudsko dostojanstvo, ali također zahtijeva i postojanje građanskih prava, koja se trebaju ostvariti u praksi, a ne samo na papiru.

Drugo poglavlje *Osnove poštovanja* propituje razloge zašto uopće poštivati, tj. uvažavati drugo ljudsko biće. Margalit navodi tri pozicije, odnosno tri tipa opravdanja takva uvažavanja: pozitivno, skeptično i negativno. Pozitivno opravdanje ljudskog uvažavanja pokušava pronaći specifično obilježje (ili obilježja) zbog kojeg bi svi ljudi bili vrijedni osnovnog uvažavanja. Ta pozicija koristi religijski opravdanje: čovjek zaslužuje uvažavanje zato što je stvoren na Božju sliku – ne postoji, naime, ništa “ljudsko” što opravdava uvažavanje, nego se jednostavno radi o refleksiji božanskog u ljudima. S druge strane, Margalitova sugestija za opravdavajuće uvažavanje počiva na potencijalu, tj. okrenutost budućnosti u korijenu je potencijala, a ne prošlost – i najveći zločinac ima *potencijal* da se promijeni i stoga uvažavati ljude znači nikada ne odustati ni od koga. Skeptička solucija, za razliku od pozitivne, ne traži određenu ljudsku karakteristiku zbog koje bi svi ljudi bili vrijedni uvažavanja, već ona počiva na činjenici da ljudi vjeruju kako ljudska bića zaslužuju uvažavanje. Drugim riječima, ljudska bića posjeduju vrijednost zato što su vrednovana od strane drugih, a ne na temelju neke primarne karakteristike koja bi opravdavala takvo vrednovanje. Margalitova pozicija je treća, tj. negativno opravdanje ljudskog dostojanstva koje nema namjere tražiti stanovito opravdanje za uvažavanje ljudi, već samo stvoriti društvene uvjete za neponižavanje. Ponižavanje je odnos prema drugim ljudima kao prema objektima, životinjama, “podljudima” (što u sebi, uz ostalo, uključuje i odnos prema odraslima kao prema djeci), te kao prema demonima koji prijete nekim velikim zlom (npr. uništenjem). Deifikacija je također odstranjivanje ljudskih osobina neke osobe, ali s obzirom na to da spada u kategoriju “uzdizanja”, Margalit ju samo spominje, jer mu je glavna briga vezana uz koncept ponižavanja, čija je namjera odbacivanje iz ljudske zajednice.

Stoga Margalit u trećem poglavlju pod naslovom *Pristojnost kao društveni princip* dvama nabrojenim konceptima ponižavanja – tretiranju ljudi kao neljudi i odbacivanju – dodaje i treću komponentu ponižavanja: nedostatak kontrole (tj. slobode). Sva tri koncepta su u međusobnoj vezi, jer, primjerice, odbacivanje ujedno može značiti i degradiranje osobe

da bude sposobna za slobodu. Osim naglašavanja osobe kao polazišne točke, on u ovom poglavlju pokreće i raspravu o tzv. obuhvatnoj ili sadržajnoj grupi. Radi se o grupi koja određuje sferu u kojoj pojedinac živi. Margalit ističe da je većina ljudi sklona iskazati pripadnost određenoj grupi, te stoga odbacivanje bilo koje legitimne grupe znači također ponižavanje. Legitimna je svaka ona grupa kojoj pokretačka ideja nije ponižavanje drugih.

U nastavku ovog poglavlja govori se o državljanstvu i kulturno-pluralnom društvu. Pristojno društvo ne može napraviti distinkciju između svojih državljana i nedržavljana pod svojom jurisdikcijom. U pristojnom društvu stoga ne postoje drugorazredni građani. Također, pristojno društvo ne smije razvijati i podržavati simbole koji su direktno (eksplicitno ili implicitno) upereni protiv drugih građana – za to su odgovorne institucije, te se kroz takve simbole može naročito uočiti prisutnost institucijskog ponižavanja. Za pristojno društvo također nije dovoljno da bude samo tolerantno. Tolerantno društvo jamči neponižavajuće institucije, ali na mikroetičkoj razini (međuljudski odnosi) ne jamči sprječavanje ponižavanja. Primjerice, država tolerira homoseksualni brak, ali on ne mora biti toleriran od strane pojedinaca koji smatraju takav način života fundamentalno pogrešnim. Takav koncept pristojnog društva Margalit nije sklon prihvatiti, jer takvo društvo ne bi bilo civilizirano. Pluralno društvo stoga, prema Margalitu, ispravlja propuste tolerantnog. U njegovom pojmu sadržana je vrijednost konkurentnih oblika života, tj. oni se ne samo toleriraju već i ohrabruju.

Četvrto poglavlje, naslovljeno *Testiranje društvenih institucija*, razmatra ulogu glavnih društvenih institucija u pristojnom društvu. Margalit u razmatranje uzima snobizam, privatnost, birokraciju, društvo blagostanja, nezaposlenost i kažnjavanje. Snobizam je ekskluzivizam i predstavlja institucijsko ponižavanje, ne u smislu da se provodi u ime društvenih institucija, već zbog toga što se sustavno unutar njih odvija. Privatnost je minimalna sfera individualne kontrole interesa i stoga svako neovlašteno narušavanje te sfere predstavlja izvor ponižavanja u smislu ograničenja minimalne kontrole vlastitog života. Problem birokracije je što je ona impersonalna

– ona vidi ljude kao brojeve, oblike ili “slučajne” – a to je vrlo sličan stav prema kojem se ljudi promatraju (ponižavajuće) kao objekti, ili neživa bića, ili strojevi. Također, društvo blagostanja je samo po sebi paradoksalno: u želji da spriječi ponižavanje, ono stvara društvo “ovisnika”, koji gube slobodu izbora u korist paternalističkog društva, koje si daje za pravo zamijeniti individualno samoodlučivanje u korist određene koncepcije dobra. Upravo zbog toga je ono ponižavajuće, jer odrasle ljude tretira poput djece. Slično je i s nezaposlenošću – nezaposlena osoba je ovisna osoba i time neautonomna. Stoga pristojno društvo mora svima osigurati mogućnost pronalazjenja smislenog posla, tj. uzeti svačije sposobnosti u razmatranje. Na kraju, u odjeljku o kažnjavanju Margalit zaključuje da kažnjavanje (zločinca) ne smije biti i ponižavanje, već se sa svakim ljudskim bićem treba postupati s određenim dostojanstvom.

U zaključku, Margalitova je namjera usporediti vlastiti koncept s Rawlsovom teorijom pravednog društva. Margalit uvida da postoje određene “rupe” u Rawlsovoj teoriji koje mogu “propustiti” sustavno institucijsko ponižavanje (npr., problemi nedržavljana koji ne sklapaju “Rawlsov ugovor” ili pitanje ponašanja onoga koji osigurava najbolju moguću distribuciju primarnih dobara). Stoga Margalit naglašava da su sva pitanja u knjizi obuhvaćena pitanjem senzibiliteta.

Jedan od recenzenata naveo je Margalitovu knjigu *The Decent Society* kao najvažniju knjigu o društvenoj pravednosti objavljenu nakon Rawlsove *A Theory of Justice*. S početnog Rawlsovog pojma pravednosti kasnije se diskusija usredotočila na liberalno-komunitarni sukob oko najidealnije političke opcije za uređenje liberalno-demokratskih društava, te multikulturalnu “borbu za priznanje”. Margalit se nije dao uvući u tu raspravu, te je ponudio novo rješenje kao najveći prioritet modernog društva – otklanjanje institucijskog ponižavanja. Sličnu raspravu prije dvadesetak godina pokrenula je Judith Shklar svojim esejem *Putting Cruelty First*, smatrajući da se civilizirana društva trebaju riješiti svih oblika okrutnosti, tj. njihovo rješavanje staviti na prvo mjesto. To je recept za pristojno društvo, koje je temelj bez kojeg se ne može težiti idealu pra-

vednog društva. Stoga pristojno društvo ne predstavlja ideal, već je ono moguće odmah. Margalit se ne želi baviti društvenim institucijama u apstraktnom smislu, već ga interesira njihovo konkretno djelovanje u praksi. Stoga dodaje: “Ono što ja ovdje nudim nije teorija, već radije priča o pristojnom društvu – priča čiji su heroji principi”. Njegov rad nadahnut je pisanjem Georga Orwella, ali i životom u Izraelu – sredini koja ima velikih problema kad je riječ o ponižavanju. Institucijsko ponižavanje uglavnom nije eliminirano ni u zemljama dugotrajne demokratske baštine, a tranzicijske zemlje, neke donedavno, a neke još uvijek, imaju problema kako ukloniti oblike okrutnosti i fizičkog nasilja institucija nad građanima. *The Decent Society* iznimno je svježe i važno djelo, te zaslužuje da se prevede i tako postane dostupnije društvu koje još uvijek obiluje institucijskim i međuljudskim ponižavanjem.

Hrvoje Cvijanović

Prikaz

David Held, Anthony McGrew (ur.)

The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalisation Debate

Polity Press, Cambridge, 2000., 480 str.

Knjiga *The Global Transformations Reader* sadrži izbor članaka o uzrocima i posljedicama globalizacijskih procesa. Njihovi su autori vrlo utjecajna imena suvremene političke znanosti, ekonomije i sociologije kao što su Ulrich Beck, David Held, Anthony Giddens, Robert Keohane, Susan Strage, James Rosenau, Dani Rodrik, John Gray, Fred Halliday i drugi. Kako ih u ovom izboru ima mnogo, nije ih sve moguće obuhvatiti ovim prikazom, pa se ograničavamo na predstavljanje po dva suprotstavljena autora iz svakog tematskog područja.

U formalnom je smislu knjiga podijeljena u šest cjelina, a ukupno sadrži četrdeset i tri eseja, koji pokrivaju ključne probleme globali-

zacije. Svi se autori, u osnovi, mogu razvrstati u globaliste, ili u skeptike. Njihove su osnovne teme problem konceptualizacije i definiranja fenomena globalizacije; utjecaj globalnih promjena na suverenost država; pitanja (nacionalne) kulture u “globalnom selu”; globalna ekonomija i uloga državnog intervencionizma; problem rastuće globalne nejednakosti i siromaštva zemalja u razvoju; te pitanje budućih međunarodnih odnosa i karaktera novog svjetskog poretka. Skeptici uglavnom poriču postojanje globalizacije kao epohalne promjene, tvrdeći da se radi samo o intenzifikaciji dosadašnjih odnosa, koja se izvrsno može objasniti i postojećim znanstvenim paradigmama. Nasuprot njima, globalisti prepoznaju radikalno novi trend i u internacionalnim i u intranacionalnim odnosima, naglašavajući posebno važnost globalne ekonomije i njezinih učinaka na politiku, način života i kulturu naroda te potrebu stvaranja nove paradigme koja će prikladno objasniti trenutne procese.

U prvom odjeljku, nazvanom “Konceptualiziranje globalizacije”, vodi se rasprava o temeljnim pojmovnim problemima teoretiziranja globalizacije. U svom članku “*Globalizacija – potreban mit?*”, Paul Hirst i Grahame Thompson tvrde da se u današnjem svijetu ne događaju nikakve radikalne promjene. U određivanju pojma globalizacije oni se uglavnom usredotočuju na ekonomsku dimenziju. Smatraju da bi globalizacija trebala označavati “razvoj nove ekonomske strukture, a ne samo promjene koje vode povećanju međunarodne trgovine i investicija pri postojećim ekonomskim uvjetima”. Autori, međutim, pokazuju kako nije u tijeku nikakav razvoj nove ekonomske strukture pa ni globalne ekonomije, već da se samo dosadašnji odnosi intenziviraju. A povećana trgovinska razmjena i tokovi kapitala ne pružaju dovoljno dokaza o “novom i posebnom fenomenu zvanom ‘globalizacija’”. Sljedeći je prigovor da globalistima nedostaje “povijesna dimenzija”, koja pak jasno pokazuje da je krajem devetnaestog stoljeća pa sve do velike ekonomske krize svijet bio povezan na sličan način. Fenomen globalizacije stoga nije povijesno novi fenomen. U biti se i ne radi o ‘globalizaciji’, tvrde Hirst i Thompson, već samo o intenzifikaciji međunarodnih ekonomskih odnosa u kojoj dominiraju zemlje OECD-a.

Univerzalna, svjetska, dakle istinska, globalizacija je samo nepotreban mit.

Naspram Hirsta i Thompsona, Anthony Giddens je jedan od najpoznatijih zagovornika globalizacije. U članku naslovljenom "Globalizacija moderne" Giddens vidi globalizaciju kao potpuno nov fenomen, kao "intenzifikaciju svjetskih društvenih odnosa, koji povezuju udaljena mjesta na način da su lokalna zbivanja određena događajima udaljenima miljama, i obrnuto." Ta globalizacija ima četiri dimenzije: svjetsku kapitalističku ekonomiju, sistem nacionalnih država, svjetski vojni poredak te međunarodnu podjelu rada. Globalizacija je "proces globalne promjene" koju određuje interakcija te četiri dimenzije i nepravilno je, smatra Giddens, globalizaciju ograničavati samo na ekonomsku sferu.

"Rekonfiguracija političke moći?" je sljedeći odjeljak i sadrži eseje koji propituju budućnost suverenosti i državne moći. U tom je pogledu ilustrativan članak skeptika Michela Manna koji u članku "Kraj uspona nacionalne države?" pokazuje da državni suverenitet nije u opasnosti. Kako bi to pokazao, on analizira četiri "prijetnje" nacionalnoj državi u eri globalizacije. To su "transformacija kapitalizma, ekološki izazovi, politika identiteta i post-militarizam." Polazna mu je hipoteza da bi te četiri prijetnje navodno trebale dovesti do opadanja državnog autoriteta i legitimacije te do istovremenog uspona transnacionalnog civilnog društva. Analizirajući pak nedavna zbivanja u svijetu, Mann dokazuje kako to nije slučaj, jer uspješno rješavanje globalnih problema itekako zahtijeva državnu intervenciju i pojačanu ulogu zakonodavstva kako bi se normirao prostor unutar kojeg bi civilno društvo moglo djelovati. Susan Strange, međutim, ima radikalno drukčije viđenje svijeta, budući da smatra da su autoritet i moć države u padu. Na pad autoriteta i moći države bitno utječe razvoj tehnologije i globalnih financija. Oba trenda jačaju tržište naspram države, koja je u globalnoj ekonomiji nespособna upravljati nacionalnim gospodarstvom. Država je naprosto "žrtva tržišne ekonomije".

Treći odjeljak nazvan "Sudbina nacionalne kulture" bavi se pitanjem utjecaja suvremenih tehnologija, komunikacija te povećane mobilnosti ljudi i dobara na nacionalne kulture. U

članku "Sukobljavanje s globalizacijom" Kevin Robin pokazuje veliko oduševljenje globalizacijom i, navodeći niz primjera (CNN, Disney, Hollywood.), zdušno prihvaća ideju o globalnom selu. Globalizaciju definira kao "proces kreativne hibridizacije (kultura)". Po njemu, posljedice globalizacije su dvojbe oko povijesnih identiteta i nacionalne kulture, što vodi stvaranju globalne civilizacije. Anthony je Smith, međutim, skeptičan prema globalizaciji kulture te unatoč sve većoj povezanosti među ljudima i kulturama pita jesmo li zaista na putu "Ka globalnoj kulturi?". Naime, on smatra da smo daleko od "globalne kulture i kozmopolitanskog ideala" te da će daljnja politizacija kulture i "kulturni ratovi" biti dovoljno intenzivni te spriječiti eventualnu "kulturnu homogenizaciju".

Napokon dolazimo do najznačajnije cjeline, koju su priređivači nazvali "Globalna ekonomija". Unatoč svim prepirkama ne može se poreći dramatičan rast ekonomske povezanosti svijeta. Rasprava se temelji na četiri problema: mogućnostima ostvarenja "globalne ekonomije bez granica"; pitanju faktora koji utječu na integraciju svijeta; utjecaju država i tržišta na ekonomiju; te ograničenjima ekonomske i socijalne politike u uvjetima globalizacije. Geoffrey Garrett u svom eseju "Globalna tržišta i nacionalna politika" kritički propituje tezu da globalizacija ograničava djelotvornost nacionalnih ekonomskih i socijalnih politika. Globalisti, naime, tvrde da zbog povećane mobilnosti kapitala i multinacionalizacije proizvodnje države neće biti u stanju autonomno provoditi mjere ekonomske politike ili povećavati porezno opterećenje da bi se financirali socijalni programi. Razlozi tomu su u postojanju stalne "prijetnje" da ulagač premjesti svoje investicije. Globalno bi tržište tako discipliniralo države te ih prisililo na liberalne politike. Proučavajući, međutim, statističke pokazatelje o ulaganjima i javne politike pojedinih zemalja, Garrett zaključuje da se ništa od predviđanja globalista nije ostvarilo. Državni intervencionizam je čak imao pozitivnu ulogu, smatra Garrett, jer je investitorima osiguravao stabilnost, porezna su opterećenja bila kompenzirana poboljšanjem infrastrukture, a socijalni su transferi osigurali socijalni mir i normalno funkcioniranje kapitalizma.

Dani Rodrik se ipak ne slaže s Garrettovim zaključkom i tvrdi da je “globalizacija vladama izuzetno otežala garantiranje socijalnog osiguranja”. Rodrik, naime, tvrdi da zbog izuzetno pokretnog kapitala i međudržavnog natjecanja da se kapital privuče što nižim opterećenjima opada sposobnost i volja država da provode redistributivne socijalne politike. S druge pak strane, globalizacija je dovela do “asimetrije” između visokokvalificiranih i svih ostalih grupa radnika, te “fundamentalno izmijenila radni odnos”. Rezultat je, tvrdi Rodrik, da porezna opterećenja na kapital opadaju, raste oporezivanje rada te istodobno rastu zahtjevi ugroženih radnika za socijalnim davanjima. Sve to neizbježno vodi socijalnim naporostima. Zbog toga će, zaključuje Rodrik, kombinacija tih dvaju čimbenika dovesti do reformiranja države blagostanja i mijenjanja strategije razvoja.

“Podijeljene nacije, neukrotivi svijet” slijedeći je tematski odjeljak i svi su članci ovdje posvećeni jednom pitanju – nejednakosti i podijeljenosti Sjever – Jug. D. Fieldhouse u eseju “Zapad i Treći svijet” postavlja pitanje jesu li zemlje Trećeg svijeta na dobitku ili na gubitku zbog ekonomskih veza sa Zapadom. Kao pravi optimistični globalist Fieldhouse zaključuje da “nema dokaza da je Treći svijet osiromašen stvaranjem globalne ekonomije”. Prije svega, i sama je kolonizacija, tvrdi Fieldhouse, imala dvojak učinak. Unatoč iskorištavanju i izrabljivanju, kolonizacija je ipak potaknula nastajanje tržišnih ekonomija i izgradila infrastrukturu. Osim toga, mnoge su se zemlje i nakon dekolonizacije nastavile razvijati u istom smjeru, a posebno su iskorištavale svoje komparativne prednosti i izvozile na Zapad, od čega su imali itekako puno koristi. Taj je izvoz, smatra Fieldhouse, bio dobra odskočna daska, a ukoliko neke zemlje nisu bile u stanju nakon toga ostvariti održivi razvoj, ne može se zbog toga optužiti Zapad, već najveći dio krivnje snose domaće elite koje su propustile potaknuti društvenu promjenu u potrebnom smjeru. Autor zaključuje da su Adam Smith i njegovi nasljednici bili u pravu te da su “trgovina, specijalizacija i komparativne prednosti uvijek dovele do rasta, a ne nerazvijenosti.” Ankie Hoogvelt se, međutim, suprotstavlja Fieldhouseovim zaključcima. U članku “Globalizacija i postkolonijalni svijet”

Hoogvelt najprije analizira odnose centar – periferija te sudjelovanje pojedine subgrupe u međunarodnoj trgovini i industrijskom razvoju. Koristeći statističke podatke o trgovini, rastu industrije i kretanjima kapitala, Hoogvelt postavlja tezu o “imploziji kapitalizma”, odnosno zaključuje da se kapital sve više koncentrira u jezgri svjetskog sistema, a da periferija sve više zaostaje i postaje “strukturno irelevantna”. Osim toga, globalizacija je promijenila i “arhitekturu svjetskog poretka”, budući da nejednak razvoj rezultira novim podjelama koje nadilaze staru podjelu centar – periferija te dijeli narode u dvije velike skupine: dobitnike i gubitnike.

Posljednji odjeljak nosi naslov “Svjetski poreci, normativne budućnosti”, a bavi se problemom demokracije, ljudskih prava te međunarodnih institucija u globaliziranom svijetu. “Kako regulirati globalizaciju?”, pita David Held, i je li to moguće? Held propituje prirodu ekonomskih i političkih promjena koje su zadesile suvremeni svijet. “Suvremena je globalizacija na više načina pridonijela transformaciji ... demokratske političke zajednice.” Politička je moć podijeljena na raznovrsne međunarodne aktere, suverenost gubi na značenju, a javljaju se i globalni problemi koje niti jedna zemlja sama za sebe ne može riješiti. Takva radikalna promjena, smatra Held, jasno pokazuje zaostalost koncepcije nacionalne države kao primarnog nosioca političke moći. Rješenje koje on nudi je “kozmpolitska koncepcija demokratske vlasti” te želi odrediti “načela i institucionalna uređenja” koja će moći, u prvom redu, kontrolirati djelovanja raznih moćnika koji u sadašnjim situacijama djeluju na temelju vlastitih diskrecijskih odluka umjesto općepriznatih pravila. Demokracija bi tako postala “višeslojna”, princip odlučivanja na subnacionalnim, nacionalnim i nadnacionalnim razinama. Očigledno je da Held vjeruje u mogućnost uspostave nekakvog svjetskog identiteta, svjetskog zajedništva koje bi bilo u temelju takve kozmpolitske demokracije. Suprotno njemu, međutim, Cris Brown smatra da je “Ideja svjetske zajednice” jednostavno utopija. Takva bi zajednica, smatra Brown, pretpostavljala “razvoj ne samo globalnih zajedničkih interesa, nego također i svjetsku svijest o zajedničkom identitetu.” Stvaranje “jednog svijeta” svakako je jedan od nužnih

uvjeta, ali ne i dovoljnih, tvrdi Brown. No, prije svega, Brown napada samu ideju da je svjetska zajednica neizbježna, da nužnost povijesnog procesa vodi stvaranju svjetske zajednice, ideju koju mnogi suvremenici ističu u nadi da će nastati nekakva univerzalna solidarnost koja bi trebala povezati cijeli svijet. Umjesto takve utopije Brown smatra da je konstruktivnije tražiti rješenje u koncepciji međunarodnog društva. Prednost takvog pristupa je, smatra Brown, da se “takvo udruženje može temeljiti na prepoznavanju općenite obveze ublažavanja patnji putem uzajamne pomoći”, a da istovremeno ne forsira ujednačavanje i proizvodnju jedinstvenog identiteta, već priznaje posebnosti raznih kultura. Na taj bi se način, umjesto nametanja jednosti, uspostavili suodnosi pluraliteta zajednica, koje bi surađivale u miru i po međunarodnom pravu.

Zaključno se može reći da je ova zbirka eseja zbog opširnosti i multidisciplinarnog pristupa problematici vrlo zanimljiva svima koji su zainteresirani za globalne društvene promjene, a da pritom ne zanemaruju teorijske okvire pomoću kojih se te promjene razmatraju. Eseji u knjizi daju zaista sjajnu analizu ključnih problema suvremenog svijeta i doista predstavljaju odličan uvod u raspravu o globalizaciji.

Aron Hrelja

Prikaz

Kenneth N. Waltz

Čovjek, država i rat

Barbat i Institut za međunarodne odnose, Zagreb, 1998., 228 str.

Knjiga *Čovjek, država i rat* doktorska je disertacija Kennetha N. Waltza, objavljena prvi put još davne 1954. godine. Otada je djelo prevedeno na brojne svjetske jezike te je doživjelo i nekoliko ponovljenih izdanja.

Postupnim razvitkom međunarodnih odnosa kao znanstvene discipline nastajale su i različite teorije koja svaka na svoj način i sa svog aspekta znanstvene analize pokušava osvijetliti temeljne zakonitosti kompleksnosti znanosti o međunarodnim odnosima. U vrijeme kada Waltz piše svoje djelo *Čovjek, država i rat* (sredina pedesetih godina dvadesetog stoljeća) većina teoretičara koji se bave međunarodnim odnosima pripadnici su tzv. klasične realističke škole (teorije), a objektivne okolnosti u tadašnjoj bipolarnoj međunarodnoj zajednici pridonijele su da su i svjetski lideri, njihovi politički savjetnici i gotovo cjelokupna državna administracija u svom pragmatičnom međunarodnom djelovanju u najvećem broju slučajeva slijedili dostignuća, spoznaje i predviđanja upravo realističke teorije.

Za razliku od njih, u svom pokušaju da pronade i, što je značajnije, analizira, uzroke rata Waltz se okreće tradiciji političke misli. Naime, on polazi od ispravne pretpostavke da je vrlo rano došlo do prvih spoznaja o primarnim uzrocima ratova, njihovog filozofskog promišljanja kao i pokušaja njihova prevladavanja. Istražujući rezultate sustavnog promišljanja rata i njegovih uzroka do kojih su kroz povijest došli najistaknutiji politički mislioci, filozofi, klasični teoretičari međunarodnih odnosa i politolozi, Waltz nas ne samo upoznaje s njihovim zaključcima, već upravo temeljem njih pokušava izgraditi vlastitu teoriju.

Da bi došao do tog cilja, Kenneth N. Waltz pitanje uzroka rata svodi na tzv. “tri predodžbe međunarodnih odnosa” ili, kako ih ponekad naziva, “tri slike”. Te tri predodžbe vezane su uz nastajanje rata na određenim razinama. Prva razina je čovjek, druga je pojedina država, a treća je razina sistem država. Tako je i sadržajno strukturirano djelo koje prikazujemo. Poglavljima “Međunarodni konflikt i ljudsko ponašanje” te “Biheviorističke znanosti i smanjenje unutardržavnog nasilja” autor započinje svoju znanstvenu analizu prve predodžbe. Temeljna pretpostavka je da su dominantni uzroci ratova vezani uz prirodu i ponašanje samog čovjeka. Waltz smatra da “ratovi proizlaze iz sebičnosti, iz krivo usmjerenih agresivnih poriva, iz gluposti”. Svi drugi uzroci rata su sekundarni. Uklanjanje rata mora se ostvariti putem “poboljšanja i pro-

svječivanja ljudi ili pak omogućavanjem njihova psihičko-socijalnog prilagođavanja.”

Navode se primjeri brojnih autora (filozofa, pacifista, biheviorističkih znanstvenika) koji su glavne uzroke rata objašnjavali čovjekovom prirodom (Konfucije, Sv. Augustin, Aristofan, Spinoza, Niebuhr, Henry Morgenthau, Wadsworth Longfellow, Beverly Nichols, Bertrand Russell, William James.). Autor napominje da su njihovi “recepti” za prevladavanje uzroka rata, a samim tim i njegovog eliminiranja iz međunarodnih odnosa različiti, ali je polazna pretpostavka identična: “ljudi se moraju promijeniti žele li da se ostvari miroljubiviji svijet, bez obzira na to da li ta promjena zahvaća njihovo moralno-intelektualno stajalište ili njihovo psiho-socijalno ponašanje”.

Waltz napominje da se u okviru svake njegove predodžbe o uzrocima rata, pa tako i među onima koji prihvaćaju objašnjenje rata s gledišta prve predodžbe, u podjednakoj mjeri mogu naći “pesimisti i optimisti koji se slažu s definicijama uzroka i koji se razilaze u onome što se s njima može učiniti”.

Sažet iskaz iz perspektive prve predodžbe za Waltza bi bio da “ljudska zloća ili neumjesno ljudsko ponašanje vode ratu, individualna dobrota, kad bi se mogla univerzalizirati, značila bi mir.” On zaključuje da se zbivanja svjetske povijesti ne mogu odvojiti od ljudi koji su ih proizveli, ali za njega ostaje nedostatno jednostavno i jednostrano povezivanje neželjenih zbivanja na svjetskoj sceni, kao što su rat i zločin, s pokvarenošću i glupošću čovjeka. Naime, tvrdnja da se određene stvari zbivaju isključivo stoga jer su ljudi glupi ili zli za Waltza je hipoteza koju pisac prihvaća, ili odbacuje u skladu sa svojim raspoloženjem te ovisno o teoriji na koju se oslanja.

Stoga svoje promišljanje uzroka rata nastavlja analizom druge predodžbe u poglavljima “Međunarodni konflikt i unutrašnja struktura države” i “Međunarodni socijalizam i izbivanje Prvog svjetskog rata”. Hipoteza koju autor ovdje razmatra glasi da se “kroz reformu država ratovi mogu smanjiti ili čak eliminirati zauvijek”. S obzirom da se ratovi zbivaju među državama, da bi se pronašli uzroci rata mora se analizirati međunarodna politika

ili se analiza mora usmjeriti na same države, jer se zapravo ratuje u ime države. Upravo ovo potonje autor analizira unutar svoje druge predodžbe.

Unutrašnja organizacija države, struktura države, ključ je za razumijevanje rata i mira u ovom središnjem dijelu knjige *Čovjek, država i rat*. Pokušavajući odgovoriti na temeljna pitanja ovako postavljene predodžbe o uzroku rata: “koja će definicija ‘dobre države’ poslužiti kao standard?”, ili “na koji način treba promijeniti strukturu države?”, Waltz, između ostalih, analizira političke misli Hobbesa, promišljanje države Immanuela Kanta u smislu apstraktnih principa prava, Marxovu definiciju “dobre” države u smislu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, zalaganja Woodrowa Wilsona za nacionalno samoopredjeljenje i moderne demokratske organizacije država.

U svojoj daljnjoj analizi autor se osvrće i kritički obračunava s konkretnim pokušajima razrade i primjene programa za mir utemeljenog na drugoj predodžbi: liberalizmom i liberalnom državom te s gledištima svjetskog socijalizma. U tu svrhu uvodi primjere kao što su izbivanje Prvog svjetskog rata i dileme europske socijaldemokracije o pitanju lojalnosti vlastitim nacionalnim državama ili međunarodnom socijalističkom pokretu.

U svojoj trećoj predodžbi Waltz uzroke rata povezuje s djelovanjem samog međunarodnog sistema, čiji su glavni subjekti države. Upravo različitost mnogobrojnih država, u načinu organiziranja njihove vlasti, ekonomije, prirodnog položaja, odabiru saveznika i drugih čimbenika iz djelokruga državnih aktivnosti zahtijeva da u međunarodnom sistemu (zajednici) države same temeljem svojih vlastitih prioriteta, interesa, ambicija, prosuđuju i odlučuju o svom djelovanju na međunarodnoj sceni. Nedostatak jedinstvenog naddržavnog autoriteta ili vlasti koja bi regulirala samovoljno ponašanje država omogućava im da u svom samovoljnom djelovanju koriste i oružanu silu, kao krajnje sredstvo ostvarenja zacrtanog cilja. Upravo zbog toga u međunarodnom sistemu može doći, i dolazi, do ratova. Po Waltzu, “rat ne nastaje zbog otvorene namjere da države doista ratuju, već zbog nedostatka organiziranih snaga koje bi uspješno spriječile izbivanje

rata i njegovo vođenje”. U okviru te treće predodžbe, u poglavlju “Međunarodni sukob i međunarodna anarhija”, Waltz iznosi primjer lova na jelene u “Raspravi o porijeklu i osnovama nejednakosti”, djelu Jean-Jacques Rouseaua. Slučaj lova na jelene, gdje neposredni, pojedinačni interes lovca prevladava nad obzirom prema drugim lovcima, dakle grupnim interesom, predstavlja osnovu za Waltzovo objašnjenje sukoba među državama na međunarodnom planu. U posljednjem poglavlju “Primjeri iz ekonomije, politike i povijesti”, Waltz ukazuje na nedostatke svoje treće predodžbe, usredotočujući se najviše na ravnotežu sile i stvaranje koalicija kao realističke odgovore na sigurnosnu dilemu država u međunarodnom sistemu. Oslanjajući se na dostignuća teorije igara (Neumann, Morgenstern), Waltz cjelokupnu međunarodnu politiku smatra “fascinantnom igrom”, ali u tom dijelu možda je i najviše pod utjecajem u njegovo doba prevladavajuće realistične škole međunarodnih odnosa.

Ipak, na kraju svoje iscrpne analize uzroka rata, Kenneth N. Waltz u “Zaključku” napominje da niti jedna od njegove tri predodžbe u potpunosti ne daje zadovoljavajući odgovor na pitanje kako eliminirati rat iz međunarodnih odnosa, odnosno koje su to konstante na kojima bi se izgradila uspješno primjenjiva nova teorija međunarodnih odnosa o uzrocima ratova. Autor ispravno procjenjuje da, ako se želi shvatiti sva kompleksnost međunarodnih odnosa i međunarodne politike, tada svoja promišljanja i analize ne možemo temeljiti isključivo na jednoj pojedinačnoj predodžbi (bez obzira radi li se o ponašanju čovjeka, države ili slojevitosti međunarodnog sistema).

Današnjem čitatelju, pogotovo onima koji se bave znanstvenom analizom nekih od aspekata suvremenih međunarodnih odnosa (pogotovo pitanjima sigurnosti) možda će knjiga *Čovjek, država i rat* na prvi pogled izgledati pomalo zastarjela. No, ne treba smetnuti s uma da ju je Kenneth N. Waltz napisao gotovo prije pola stoljeća. Brojne njegove analize, rasprave i zaključci tijekom vremena revidirani su, dopunjeni, ili pomaknuti na margine u razvoju znanosti o međunarodnim odnosima (neki od primjera mogu se pronaći u uvodnim napomenama Damira Grubiše pod naslovom

“Realistička teorija međunarodnih odnosa: doprinos Kennetha Waltza”). I sam je autor kasnije napisao još bolja djela međunarodne tematike (njegovim se kapitalnim djelom smatra knjiga *Teorije međunarodne politike*).

Osobito nakon raspada bipolarnog modela međunarodnih odnosa (u kojem je Waltz živio i radio) promjene u međunarodnoj zajednici tako su brze, neočekivane, a izazovi sigurnosti povećani te dolaze iz najrazličitijih, posve novih i nepredvidljivih izvora. Gledano samo s tog aspekta, knjiga *Čovjek, država i rat* može se učiniti neaktualna. No, poznavanje osnovnog pojmovnog aparata i teorija međunarodnih odnosa preduvjet su svakoe ozbiljnije znanstvene analize, a sistematski povijesni pregled nastanka različitih teorija te njihovo povezivanje s političkom filozofijom samo proširuju znanje onih koji se bave međunarodnim odnosima. Knjiga će istovremeno poslužiti i svima koji se bave filozofijom, sociologijom, analizom političke, pa i ekonomske misli. Time se samo dokazuje da su međunarodni odnosi interdisciplinarna znanost te da sagledavanje pojedinog problema (u Waltzovom slučaju uzroka rata) s različitih aspekata u svakom slučaju pridonosi poboljšanju rezultata znanstvene analize. U tom smislu se čitatelju preporuča knjiga Kennetha N. Waltza *Čovjek, država i rat*.

Lidija Čehulić

Prikaz

Dan Bar-On (ur.)

Bridging the Gap. Storytelling as a way to work through political and collective hostilities

Körber-Stiftung, Hamburg, 2000., 212 str.

Prošlo je gotovo pola stoljeća nakon Drugoga svjetskog rata kad su se prvi put susrela djeca roditelja preživjelih u holokaustu i djeca visokopozicioniranih osoba njemačkog nacističkog režima. Ova mala grupa od 18 ljudi, pod vodstvom izraelskog psihologa Dan Bar-Ona, sastajala se nekoliko puta od 1992.

do 1997. godine, na području Njemačke, Izraela i SAD-a. Razvijajući otvoreni dijalog u okviru grupnog modela interakcije nazvanog “*To Reflect and Trust*”¹ (TRT) – temeljenog na osobnim pripovijestima kroz koje se prelamaju sjećanja i utjecaj zajedničkoga povijesnog naslijeđa genocida – razmatrali su probleme transgeneracijske reprodukcije trauma, kako na strani žrtava tako i na strani počinitelja zločina, kao i mogućnosti pomirenja suprotstavljenih strana. Kroz ove “*nezamislive susrete*” među sudionicima je sazrela ideja da se ovakav oblik komunikacije pokuša primijeniti na neka od područja kolektivnih tenzija i otvorenih sukoba prisutnih u sadašnjosti. Odabrana područja i novi sudionici bili su iz Izraela i Palestine, Sjeverne Irske i Južnoafričke Republike. Ova knjiga govori o njihovom zajedničkom susretu u Hamburgu 1998. godine i implikacijama za daljnji rad na promaknuću rješavanja političkih konfliktata.

Prvim dijelom knjige, nazvanim “Pozadina” (The Background), urednik i članovi inicijalne TRT grupe upoznavaju nas s prošlošću cijelog projekta. Kroz tekstove sudionika, obogaćene autobiografskim detaljima, prikazani su različiti aspekti dinamike ove grupe. Prvi je susret ’92. bio obilježen naglom promjenom odnosa među sudionicima – početni osjećaj velike napetosti, uzrokovan prisutnošću “drugih” i neizvjesnošću ishoda, razvio se u izrazitu povezanost, uspostavljenu samom mogućnošću razbijanja “naslijeđa šutnje”, snažno prisutnog unutar i među zajednicama sudionika. Sljedeći je susret u Izraelu donio neke nove poteškoće. Negativne reakcije obitelji i prijatelja na samu pomisao o ovakvim susretima potaknule su kod sudionika stare osjećaje nepovjerenja i strah od odbacivanja. Unatoč tome, grupa je nastavila svoj rad na izazovima osobnim svjetonazorima i simplificiranim predodžbama o suprotnoj strani.

Osnovni problemi koji su zaokupljali Bar-Ona ticali su se mogućnosti iskrenog suočavanja sudionika, uspješnosti susreta u proradivanju onih aspekata sukoba koji se ne mogu prikladno prihvatiti u okvirima vlastitog “plemenskog ega” i mogućnosti izgradnje zajed-

ničke agende, s one strane agendi svake od suprotstavljenih strana.

U svom prikazu razvoja ove grupe Bar-On ističe 10 glavnih problema koji su bili zajednički većini sudionika. Prije svega, riječ je o posljedicama suočavanja s utjecajem koje je holokaust imao na njihov život. Svijest o tom utjecaju kod nekih je postala *dominantna tema svakodnevnog života*, često udružena s nesanicom, strahovima, nekontroliranim reakcijama, u puno slučajeva povezana s prešućivanjem, potiskivanjem i drugim reakcijama obiteljske i šire društvene okoline. Prihvatanje osobne povezanosti s holokaustom često je povezano s *osjećajem otuđenja*, kako od vlastite ličnosti, tako i od društvenog okruženja. *Osjećaji neukorijenjenosti* bili su prisutni kod Židova zbog poteškoća integracije u novo društvo i činjenice da njihovi roditelji nikada neće moći prevladati gubitak velikog broja članova obitelji, dok su kod Nijemaca takvi osjećaji imali drukčije razloge, vezane uz osjećaje “zatrovanosti” korijena vlastitih obitelji.

Jedan od glavnih problema obiju strana bila je determiniranost osobnog identiteta iskustvom prethodne generacije, kao i *mogućnost emocionalne neovisnosti*, takvom utjecaju. Židovima je problem povećavalo emocionalno oslanjanje roditelja na njih, koje je bilo to veće što su roditelji bili stariji i nemoćniji, dok su Nijemci težili razvijanju identiteta suprotnog od vlastitih roditelja. Nadalje, kod jednih i drugih prisutni su bili problemi borbe sa *snovima o smrti* i, poglavito kod Nijemaca, fantazije o vlastitom žrtvovanju za konstruktivne ciljeve radi vlastitog otkupljenja. U pokušaju uspostavljanja *unutarnjeg dijaloga* s potencijalnom žrtvom i počiniteljem zločina unutar sebe, bilo je vrlo lako identificirati se s ulogom žrtve, dok se otvoreni dijalog s počiniteljem vrlo teško postizao. No prihvaćanje potencijalnosti potonje uloge razvijalo se sa shvaćanjem da to smanjuje vjerojatnost ispoljavanja nasilnog ponašanja u neočekivanim situacijama u budućnosti. Daljnji problem bilo je suočavanje sa sklonošću negiranja i *umanjivanja patnje “drugoga”* kao posljedici manjka komunikacije sa suprotstavljenom stranom i nemogućnosti izravnog zahvaćanja iskustva prethodnih generacija. Prihvatiti patnju drugoga kao različitu, niti manju, niti veću od vlas-

¹ Mogao bi se prevesti kao “Razmisli i pouzdaj se”.

tite, izrazito je težak problem, budući da legitimnost razlika počiva na usporedbi tipa manje – više, koja sama po sebi stvara sekundarnu traumatiziranost.

Stvaranjem obostranog povjerenja i poštovanja među sudionicima uspostavljala se svojevrsna *simetričnost odnosa*, dok je istovremeno bila prisutna i svijest o izrazitoj *asimetričnosti* odnosa među njihovim roditeljima. Ovakve je psihološke povezanosti među njima bilo vrlo teško istovremeno održavati. Kroz grupno iskustvo postalo je jasno da prošlost ne treba zaboraviti, niti s njom završiti jednom za svagda, nego pronalaziti *nove načine življenja s njom*, koji će biti podnošljiviji, korisni i manje ugrožavajući. Premještanje fokusa rada s osobnih i unutargrupnih procesa na *pomoć drugima u sličnoj situaciji* razvijalo se postupno do šestog susreta, kad su sudionici odlučili primijeniti sličan način rada na tri nova konfliktna područja.

Naglašavajući kompleksnost pomirbe populacija koje jesu ili su bile u sukobu, Bar-On razmatra konceptualni okvir psihosocijalne pomirbe. Po njemu, povećanje vjerojatnosti pomirbe uvjetovano je zadovoljavanjem uvjeta, kao što su preliminarno političko rješenje, provedba zakonskih mjera protiv počinitelja zločina i financijska kompenzacija za žrtve. Također, autor raspravlja i o apriornim pretpostavkama toga modela, koje se odnose (1) na potrebu *slabljenja motiva koji su održavali sukob*. Autor upozorava da sukobi, premda ne moraju biti otvoreni, mogu i dalje latentno perzistirati i ako se ne prepoznaju i ne riješe na psihosocijalnoj razini (za primjer uzima BiH), mogu eskalirati u katastrofalnom obliku. (2) *Međusobno povjerenje među stranama prije sukoba* ne mora postojati i takav otežavajući čimbenik potrebno je prihvatiti, a ne ignorirati i potiskivati. (3) *Ravnopravnost sukobljenih strana* u stvarnosti je vrlo rijetka i sukobi često počivaju na “ugrađenoj” asimetriji (npr. apartheid) u vidu moći ili pristupa resursima, što kao prvi korak pomirbe zahtijeva politički i socio-ekonomski razvoj “slabije” strane, uz izgradnju novoga socijalnog konteksta međusobnog uvažavanja. Autor također kao značajne izvore tenzija ističe interpretativne okvire koji proizlaze iz kulturalnih i religijskih susta-

va uvjerenja, o kojima treba posebno voditi računa.

U svjetlu dotadašnjeg rada, svijesti o ograničenoj primjenjivosti židovsko-njemačkog odnosa – kako u vremenskoj dimenziji sukoba tako i u pogledu porijekla problema, krivnje i osvete, materijalnih reparacija, te strukturalnih odnosa u ekonomskom i kulturalnom pogledu – inicijalna je grupa krenula u pothvat primjene TRT modela. Drugo poglavlje knjige svojevrsni je uvod u hamburški seminar i posvećeno je procesu odabira budućih sudionika i problema koje su pri tome susretali. Kriteriji izbora osoba iz pojedinih područja bili su uključenosť u aktivnosti rješavanja međusobnih sukoba i ublažavanja njihovih posljedica, na razini gdje su stalno povezani s administracijom i/ili financiranjem organizacija, vladinim agencijama ili drugim grupama, odnosno da imaju određeni socijalni utjecaj u svojoj zajednici, kako bi mogli proširiti efekte TRT susreta. Također, namjera je bila da se ne izaberu osobe koje na “istoj strani” rade identičan posao. Međutim, odabir su diktirale i specifične okolnosti pojedinih područja sukoba, kao i relativno kratko vrijeme za upoznavanje i odabir kandidata. Konačno, hamburški je seminar okupio ukupno 32 osobe – 17 članova inicijalne TRT grupe i 15 gostiju. Osim po vanjskom izgledu, različitosť učesnika odražavala se i u njihovoj osobnoj prošlosti, obilježenoj vlastitim ili žrtvama, ili zločinima bliskih predaka.

Cilj je bio istražiti međuodnose “strana”, u pogledu sukoba i traumatskih posljedica, i podijeliti iskustva, uspjehe i neuspjehe, kako bi se unaprijedilo “premošćivanje jaza” u različitim okolnostima. U tu svrhu zamišljeno je da se seminar odvija unutar dviju kategorija aktivnosti – *odvojenih sastanaka* manjih grupa iz područja u sukobu, s učešćem nekoliko TRT članova u svakoj, usredotočenih na međusobne odnose u sukobu i – *zajedničkih sastanaka* svih sudionika, uglavnom fokusiranih na informiranje o radu malih grupa i prezentacije članova gostujućih grupa o prirodni i specifičnostima njihova sukoba. Izraženija potreba za razmatranjem komponenti vlastita sukoba, poglavito kod palestinsko-izraelske grupe, odrazila se u dominaciji prve vrste aktivnosti i time cjelokupni seminar usmjerila na emocionalnu, kako osobnu tako i međuosobnu razinu,

smanjujući tako mogućnost iscrpnije konceptualizacije zajedničkih tema i cjelokupna modela komunikacije.

Urednikov završni tekst ovog poglavlja u obliku dnevnika seminara daje nam kronološku sliku cjelokupne dinamike glavnih aktivnosti na obje razine i predstavlja referentni okvir za čitanje sljedećeg poglavlja – “Grupni procesi”, u kojem se na fragmentaran način, kroz individualne tekstove nekoliko sudionika svake grupe, upoznajemo s osobnom razinom značenja i ishoda susreta.

Od samog početka najveće su tenzije bile prisutne u palestinsko-izraelskoj grupi. Apriorno imenovanje ove grupe kao “Srednji istok” (?) izazvalo je negativne reakcije kod Palestinaca kao pokušaj negiranja njihova nacionalnog identiteta. Glavne teme rada bile su opterećenost holokaustom i izraelskim ratom za nezavisnost te njegovim posljedicama na drugu generaciju, ali i okrutnost izraelske okupacije i života Palestinaca u izbjegličkim kampovima u Gazi, kao i u samom Izraelu. Tenzija je dosegla vrhunac četvrtog dana, dok su ostale grupe već ušle u završne stadije prrade odnosa. Proizvelo ju je pitanje jednoga palestinskog sudionika o vjerodostojnosti prikazivanja holokausta. Tenziju je donekle stišao jedan njemački sudionik iskazom o razvoju nacističkog režima i ulozi njegova oca u njemu, no latentno je nepovjerenje ostalo i nakon seminara. U ovoj su grupi najjasnije do izražaja došli problemi negiranja i suočavanja s onim događajima koji vlastitu nacionalnu pripadnost povezuju s nehumanim postupanjem i zločinima, kulturalne razlike u spremnosti na izražavanje emocija te problem konfliktosti osobne i socijalno-političke razine samopoznanja i njihove uloge u komunikaciji suprotstavljenih “strana”.

Situacija u Južnoafričkoj Republici razlikuje se od ostale dvije po postignutom preliminarnom političkom rješenju i postojanju službenog procesa pomirbe i amnestije. Početni problem grupe iz ove zemlje bila je svojevrsna “zavjera šutnje”, iskazana kroz intelektualizaciju osobnih pripovijesti i izbjegavanje međusobnog sukobljavanja. Uz pokušaj izdizanja iznad sukoba istovremeno je bio prisutan i stanoviti otpor prema oživljavanju iskustava diskriminiranosti, odnosno prema suo-

čavanju s vlastitom indiferentnošću. Ovakvo je stanje međuodnosa sudionika pokazalo koliko je izravno dugogodišnje iskustvo s rasističkim režimom stvorilo distancu među dvjema zajednicama i priječilo otvorenu komunikaciju o psihosocijalnim posljedicama čak i među osobama izravno uključenim u proces restitucije društva. Premda je odsustvo izravnog sukoba u sadašnjosti olakotni čimbenik u prihvaćanju emocija straha, ogorčenosti i mržnje među crnim i bijelim Južnoafrikancima, a time i dubljeg razmatranja povezanosti žrtava i počinitelja, rad ove grupe ukazao je na razlike i posljedice iskustva generacije izravno pogođene sukobom i sljedećih generacija, kod kojih sukob postaje dio socijalnog naslijeđa.

Osobitost sjevernoirске skupine očitovala se u svijesti o nejasnoći definicije žrtava i agresora u njihovom sukobu i ograničavajućem djelovanju takvih okolnosti. Dugogodišnje iskustvo u radu na uspostavljanju “osjećaja zajednice” u području obilježenom nepredvidivim izbijanjem nasilja, stvorilo je jasnu sliku o mnogim čimbenicima koji održavaju nepovjerenje, mržnju, trivijalizaciju odnosa i dehumanizaciju neprijatelja. Na tragu ovakve “mentalne udešenosti”, koja je u TRT kontekstu omogućavala iscrpnu prrodu vlastitog sukoba brže nego kod drugih, sjevernoirska grupa je iskazala i izraženiju potrebu za intenzivnijom razmjenom iskustava s ostalim grupama. Kako su na jednom od zajedničkih sastanaka zaintrigirali palestinsko-izraelsku grupu u pogledu vlastitih aktivnosti i iskustava, sudjelovali su u njihovom prevladavanju krize nepovjerenja.

Očigledno je da je svaka grupa u TRT kontekst unosila različite potrebe, prijavljujući manje ili više uz povijesno-političke agende referentnih im populacija, iz čega su proizlazile i različite interpretacije ove metode. S druge strane, korisnost TRT modela iskazala se u mogućnosti prepoznavanja i suočavanja s velikim brojem bolnih sjećanja i emocija koje su latentno utjecale na odnose sukobljenih strana.

Posljednje poglavlje – “Evaluacija i rasprava” – započinje s kvantitativno-kvalitativnom analizom rezultata upitnika na koje su sudionici odgovarali na početku i na kraju seminara, upoznavajući nas s njihovim očekivanjima i subjektivnim ishodima u pogledu raz-

ličitih aspekata seminara. Ovaj standardni evaluacijski izvještaj dokumentira i upotpunjuje sliku o razlikama između grupa, s posebnim naglaskom na značenju seminara za inicijalnu TRT grupu i članove gostujućih grupa. Također upućuje na kompleksnost i elemente nekonvergencije dviju kategorija podataka i s tim povezanim problemom verbalizacije doživljenih iskustava i njihova značenja odmah nakon završetka susreta.

Nakon transkripta okruglog stola održanog s pet učesnika nakon seminara i prikaza Dirka Wegnera (u ime Körber fundacije) o nastanku ove neobične knjige, završna riječ ostavljena je uredniku. U svom zaključku on se usmjerava na probleme relevantnosti TRT iskustva za današnje sukobe, ističući pri tome prevladane izvore rizika u pogledu kulturoloških razlika, preusmjerenja u kontekste izravne traumatizacije i razlika u profesionalnom iskustvu inicijalne grupe i gostiju. Također razmatra problem manjka strukturiranosti seminara i konceptualne nejasnoće pojmova psihosocijalnog modela pomirbe, gdje upućuje na nedostatke i nepovezanosti područja istraživanja nastanka i mehanizama održavanja sukoba, s jedne, i istraživanja rješavanja sukoba, s druge strane. Na samom završetku, autor pokušava dati odgovor o relevantnosti i mogućnosti širenja utjecaja ovoga malog grupnog procesa na makro-društvenu razinu. Sam po sebi, pristup boluje od problema vanjske valjanosti i opipljivosti rezultata u kratkom vremenskom roku. U tom smislu, od daljnje primjene se očekuje teorijsko profiliranje problema važnih za izgradnju mira i njihove povezanosti s procesima učenja u malim grupama. S druge strane, jednostavnost metode otvara mogućnost njene implementacije i fleksibilne primjene u širokom rasponu profesionalnih aktivnosti na ublažavanju posljedica i prevenciji budućih sukoba.

Povijesno naslijeđe država nastalih na području bivše Jugoslavije izrazito je opterećeno nasilnim, najčešće međunacionalnim, ali i vjerskim i ideologijskim sukobima. Posljedice tih događaja, posebice u zadnjih stotinu godina, s kulminacijom u Drugom svjetskom ratu, akumulirale su i reproducirale na nove naraštaje veliku količinu bolnih emocija i frustracija koje su se očitovale kroz stereotipe

i predrasude o ovome ili onom “neprijatelju”. Danas, nekoliko godina nakon zadnjih krvavih događaja u kojima su nastojanja nacionalističkih politika da pojednostave etničku sliku ovih prostora propala, najvažnije je pitanje kako ostvariti suživot i trajne stabilne odnose, kako unutar tako i među novonastalim državama. Psihosocijalni pristup koji nudi ova knjiga na tragu je olakšavanja “mñre koja pritišće mozak svakoga novog naraštaja” i izgradnje društva nad čijom se sadašnjošću i budućnošću neće nadvijati sablasni duhovi prošlosti.

Nebojša Blanuša

Prikaz

Anthony H. Birch

Politički sustav Velike Britanije

Pan-liber, Osijek/Zagreb/Split, 2000., 371 str.

Nedostatak integralne politološke studije o političkom sustavu Velike Britanije na hrvatskom jeziku ponukalo je izdavačku kuću *Pan-liber* da uz potporu Veleposlanstva Ujedinjenog kraljevstva i Britanskog savjeta za kulturne veze iz Zagreba objavi u svojoj biblioteci “Politički sustavi i komparativna politologija” hrvatski prijevod knjige *Politički sustav Velike Britanije* počasnog profesora politologije na Sveučilištu Viktorija u Kanadi i nekadašnjeg potpredsjednika Međunarodne udruge za politologiju, Antonyja H. Bircha.

Ovo znatno dopunjeno i prošireno, deseto izdanje obuhvaća i analizu poraza Konzervativne stranke kojim je završila njezina osamnaest godina duga vladavina i preobrazbu Laburističke stranke u modernu europsku stranku, koja je na izvanrednim općim izborima u svibnju 1997. godine preuzela predvođenje državom, što po svome značenju najavljuje novo razdoblje britanske povijesti. Proširenim izdanjem Birch također pokušava prikazati i dio nedoumica i posljedica s kojima je Velika Britanija bila suočena koncem 90-ih godina, a koje proizlaze iz Ugovora u Maastrichtu i

konteksta proširenja Europske unije, te domaćih rasprava glede ustavnih promjena. Nakon opširnog Predgovora autora Andelka Milardovića, slijedi pet poglavlja: I. Društvene osnove, II. Ustavni poredak, III. Čimbenici i njihove uloge, IV. Proces državne uprave i V. Građanin i vlada. Sveukupni tekst upotpunjava više od desetak raznolikih prikaza i tablica.

Imajući na umu osnovnu svrhu djela, a to je: prikazati i objasniti prirodu britanskih političkih institucija i načina na koji one djeluju, Birch smatra kako je najprikladniji uvod kratka rasprava o nekim bitnim značajkama britanskog društva i naroda. Početnom ističe onu multinacionalnost britanskog društva koja nema značajnijih povratnih posljedica na regionalnu gospodarsku razvijenost, što bi moglo utjecati na podjele unutar društva. Smanjivanju regionalnih utjecaja pridonijela je i centralizacija sredstava javnog informiranja. Britanskim tiskom u doista izuzetnoj mjeri prevladava bogat izbor nacionalnih novina, vodeća nacionalna radiomreža u vladinom je vlasništvu, kao i dva osnovna televizijska programa vijesti, ukupnim djelovanjem kojih su političke vijesti istovjetne gotovo u cijeloj državi. Time je razvoj političkog lokalizma sve do početka 80-ih godina bio vrlo rijetka pojava.

Britanski politički sustav obilježava izražena prisutnost društvenih klasa, utemeljenih na različitim gospodarskim i društvenim interesima koji se odražavaju u stranačkom sustavu i procesu stvaranja stranačke politike. Međutim, klasna su obilježja tijekom proteklih nekoliko desetljeća zbog brojnih gospodarskih i tehnoloških utjecaja znatno promijenjena, čime se struktura britanskog društva značajno približila onoj kanadskoga ili američkog.

Birch nadalje smatra kako je britanski politički sustav određen tradicijama britanske političke kulture koju, općenito promatrano, obilježavaju izuzetna vezanost za osobne slobode, bezgranična pragmatičnost, jer "... Britanci nemaju pisani ustav i nemaju jedinstvenu teoriju o državi" (cit. str. 68), sklonost jedinstvenim strankama i odabiru jakog premijera, te posljednje, u odnosu prema građanima drugih demokracija izražena povjerenje u sposobnost vlastite vlade da brani interese svojih građana.

Britanski politički sustav unitaran je i visokocentraliziran, na čelu kojeg je Parlament, čija vrhovna moć se ogleda u njegovom nadziranju zakonodavstva, te posrednoj kontroli izvršne i središnje administracije. Suvremeni britanski politički sustav prepun je običaja i službi koje svoje utemeljenje imaju još u vremenu srednjeg vijeka. Njihova vrijednost najvećim dijelom je simbolične naravi, osim institucija Gornjeg doma i monarha, koje su i dalje od velike važnosti i mogućnosti utjecaja na funkcioniranje političkog sustava. Osim što je izuzetna turistička atrakcija, britanska monarhija ima društvenu, ali i političku ulogu. Autoritet Krune sadržan je u "kraljevskom pravu", koje je praksa funkcioniranja britanskoga političkog sustava u proteklih dvjestotinjak godina značajno promijenila i prilagodila zahtjevima današnjice. Iako je monarhova sposobnost samostalnog djelovanja smanjena, svojim "pravom da bude konzultiran, pravom da ohrabri, te pravom da upozori", kao i činjenicom da predstavlja simbol identiteta i jedinstva nacije, on je trajno prisutan.

Predmet rasprave trećeg poglavlja jesu sudionici britanskog političkog sustava i njihove uloge. Među osnovne nosioce zbivanja unutar sustava Birch navodi: biračka tijela, glasače, glasnogovornike skupina za pritisak, lobiste političke stranke, kandidate i izabrane političare, vladine ministre, državne službenike i predstavnike lokalnih vlasti. Analizu subjekata britanskog političkog sustava Birch započinje prikazom prirode stranačkog sustava, kojim već dulje vremensko razdoblje dominiraju dvije velike i jake, po svojoj doktrini i organizaciji različite političke stranke. Do 1918. to su bile Konzervativna i Liberalna stranka, koja je potom, širenjem glasačkog prava na radništvo zamijenjena Laburističkom. Vrlo centralizirane, do svojeg brojnog članstva širom zemlje dopiru raznovrsnom i bogatom izdavačkom djelatnošću. Ukratko određivši šest glavnih značajki tradicionalnog konzervativizma, Birch pokazuje promjene, posebno one gospodarske naravi koje je tijekom svoga dugogodišnjeg predvođenja pokušala provesti Margaret Thatcher, kao i njezin neposredni nasljednik na mjestu premijera, John Major. Vrlo značajan dio prikaza britanskoga stranačkog sustava odnosi se na promjene i preoblikovanje Laburističke stranke početkom 80-ih

godina u vrijeme dok ju je predvodio Neil Kinnock, a posebno odbacivanja velikog dijela socijalističkih načela i modernizacije Laburističke stranke koje je potaknuo Tony Blair nakon što je 1994. godine preuzeo vodeće mjesto, što je omogućilo i rezultiralo njezinom pobjedom na izborima 1997. godine.

Britanski politički sustav određen je i prirodom britanskog izbornog sustava za koji Birch smatra kako "... je bolji od američkog, ali ipak ne tako djelotvoran kao kanadski" (cit. str. 147), jer je opterećen nizom ključnih problema.

Proces državne uprave visokocentraliziranog britanskog sustava, na čelu kojeg su ministarstva Whitehalla, Birch promatra kao proces komunikacije koji će biti djelotvoran ako osigura brzo prenošenje poruka, laku dostupnost podataka i savjeta. Pri tome najznačajniju ulogu ima Ministarstvo financija, koje kontrolira rashode i prethodno odobrava troškove. Razlike u mišljenjima i interesima u konačnosti se rješavaju i usklađuju unutar Kabineta, čije odluke obvezuju sve strane. Unutar državnih službi postoji dobro uspostavljena hijerarhija u ovlastima donošenja odluka. Stoga se, ukupno promatrano, relativno mali broj samo onih važnijih ili prijepornijih pitanja koja često puta izazivaju veći interes javnosti pojavljuju u raspravama unutar Kabineta, čiji opći ton, smjer i karakter djelomično ovisi o osobi premijera.

Jednu od specifičnosti britanskog političkog sustava moguće je pronaći u ovlastima i odnosu Parlamenta i vlade, Birch naglašava kako "... smisao Parlamenta nije upravljanje zemljom, nego nadgledavanje Vlade" (cit. str. 237), koja je pred Parlamentom odgovorna kao cjelina, ali i pojedinačno preko svojih članova. U stvarnom životu to znači kako su Vlada i njezini ministri izloženi neprestanom objašnjavanju svojeg djelovanja ili opravdavanja svojih programa i poduzetih akcija što predstavlja izuzetno važan komunikacijski kanal između onih koji vladaju i onih kojima se vlada.

Posebno zanimljiv dio knjige jest onaj koji pokušava sažeti britanske poglede i pristupe najvažnijoj europskoj integraciji. Oni su još od prvih početaka osnivanja današnje Europske

unije sredinom 50-ih godina bili drukčiji od pogleda ostalih sudionika ovoga europskog integrativnog procesa zbog specifičnosti britanskog položaja i uloge, kako u europskim tako i međunarodnim zbivanjima. Tek s naznakama gospodarskih probitaka došlo je i do mijenjanja britanskog stava spram Europske zajednice i do njezina punopravnog članstva 1973. godine. Britanski put europskog integriranja složen je i dugotrajan, katkad i vrlo rizičan proces, kao što je to pokazao poraz Majorove vlade, pa ipak odnosi između Londona i Bruxellesa danas su "... postali dijelom mehanizma britanske uprave" (cit. str. 291).

Provođenje britanske vanjske politike sve do nedavnog razvoja bilo je u cijelosti unutar djelokruga Ministarstva vanjskih poslova, jer ono zahtijeva stručno i brojno osoblje. Sklonost osobnoj diplomaciji pokazivalo je nekoliko britanskih premijera, od kojih je Margaret Thatcher nedavni najistaknutiji primjer. Porast utjecaja premijera u vanjskopolitičkoj domeni uzrokovan je i britanskim članstvom u Europskoj uniji, na čijim je sastancima, zasjedanjima ili aktivnostima sve češće potrebno jasno i argumentirano jednim glasom iznositi i braniti britanske stavove. Dajući kratak prikaz britanske vanjskopolitičke aktivnosti suvremenog perioda, Birch zaključuje kako će najvažnija britanska diplomatska uloga u sljedećem razdoblju biti ona "... posrednika između Europe i Sjedinjenih Američkih Država" (cit. str. 320).

Završni dio usmjeren je na položaj britanskih građana, kao onih kojima se upravlja, a koji imaju prava i slobode koji su prema istim građanima drugih demokratskih država specifični temeljem britanskog povijesnog razvoja i tradicija britanskog političkog sustava.

Poneka tiskarska pogreška i katkad nezgrapnan prijevod ne umanjuju višestruku vrijednost ovog Birchova djela koje pruža cjelovit uvid u britanski politički sustav. Institucionalnim pristupom, uz korištenje brojnih povijesnih, ali i suvremenih primjera i iskustava, staloženim i nepolemičkim pristupom podastire pred čitaoca vrlo uravnoteženu i suvremenu razradu svoga polaznog i osnovnog interesa: britanskog političkog sustava.

Ksenija Jurišić

Prikaz

Benjamin Keen / Keith Hayes

A History of Latin America

Houghton Mifflin Company, Boston / New York, 2000., 647 str.

Povijest Latinske Amerike, udžbenik je za sve studente, predavače i znanstvenike koji su Latinsku Ameriku izabrali kao područje znanstvenog interesa. Šesto izdanje ove knjige omogućava nam da se susretnemo s najnovijim interpretacijama povijesti Latinske Amerike, budući da su podaci i koncepti preuzeti iz sestrinskih društvenih znanosti: ekonomije, antropologije i sociologije. Ova knjiga ne obrađuje samo povijest Latinske Amerike, već i povijest latinoameričke civilizacije jer znatnu pažnju posvećuje i interpretaciji načina života u pojedinim povijesnim razdobljima. Cilj autora bio je staviti latinskoameričku povijest u široki interpretativni okvir najutjecajnijeg teoretskog modela društvenih znanosti kojim se želi objasniti Latinska Amerika – *teoriju dependencije*. Iako *teoriju dependencije* svi sljedbenici ne razumijevaju na isti način, svi se slažu s definicijom brazilskog znanstvenika *Theotonios Santosa* da je to “situacija u kojoj je ekonomija određenih država uvjetovana razvojem i ekspanzijom neke druge ekonomije”. Sljedbenici teorije dependencije koriste iste termine koje će u ovoj knjizi koristiti i njeni autori: *neokolonijalizam*, *neoliberalizam*, *centar* i *periferija*. *Neokolonijalizam* podrazumijeva ovisnost neke formalno politički nezavisne države; *neoliberalizam* se odnosi na politiku privatizacije, strogoće i liberalizacije trgovine koju vlada ovisne države prihvaća, dobrovoljno ili pod pritiskom, kao preduvjet da bi zemlja dobila investicije, zajmove ili odgodu plaćanja dugova MMF-u i Svjetskoj banci; *centar* se odnosi na dominantnu grupu kapitalističkih država, a *periferija* na nerazvijene i ovisne države. S vremena na vrijeme teorija dependencije bila je napadana od američkih znanstvenika. U trenutku trijumfa neoliberalne ideologije i stvaranja “globalne ekonomije” čak su predvidjeli njen “kolaps” i proglasili ga neminovnim. Međutim, desetljeće primjenjivanja neo-

liberalne terapije u Latinskoj Americi pokazalo je da njihove pretpostavke nisu bile točne i da se situacija u Latinskoj Americi još više pogoršala. Latinskoamerička ovisnost dobila je još zlokobniju formu: proizvodnja i trgovina drogom koja odlazi na tržište SAD-a i Europe održava na životu ekonomiju Bolivije, Kolumbije i Perua, a rastuća ovisnost meksičke ekonomije o neoliberalnoj politici dovodi do izuzetno velikoga broja pokušaja ilegalnih prelazaka iz Meksika u SAD. Knjiga nam ne pokušava detaljno objasniti situaciju u svakoj od dvadeset latinoameričkih država, niti nabrojati svakog generala koji se je dočepao predsjedničke pozicije. Njena je namjera objasniti nam povijest latinoameričke ekonomije, politike i društva, pisane iz perspektive običnih ljudi.

Kao što je i svaka povijest opširna, *Povijest Latinske Amerike* ima 647 stranica, podijeljenih na tri veće cjeline i dvadeset i jedno poglavlje. Prva velika cjelina – *Kolonijalno naslijeđe Latinske Amerike* – sastoji se od sedam poglavlja. Prvo poglavlje (*Ancient America*) posvećeno je predkolumbovskim civilizacijama Asteka, Inka i Maja, a drugo španjolskom srednjovjekovnom naslijeđu, Španjolskoj Ferdinandu i Isabelle, te trijumfu i tragediji Habsburške ere. *Osvajanje Amerike* (3) obrađuje otkriće novog svijeta, osvajanje Meksika, Perua i potragu za El Doradom, dok u *Ekonomskim osnovama kolonijalnog života* (4) saznajemo što je to *encomienda*, o oblicima ropstva, širenju hacienda, politici prema Indijancima, trgovini, švercu i piratstvu. Peto poglavlje posvećeno je *Državi, crkvi i društvu*. Politička organizacija američkog španjolskog carstva opisuje se kao visoko centralizirana i apsolutistička. Na čelu su bili kraljevski agenti, podkralj ili generalni kapetan, koji su vladali u kraljevo ime, dok je Crkva na Indijima bila, kao i u Španjolskoj, pod potpunom kontrolom kraljevske krune. Društvo je bilo podijeljeno na klase i kaste. Bijelci su bili vladajuća klasa, a na najnižim stepenicama društva nalazili su se crnci, mulati i zambosi (mješavina crnaca i indijanaca). Ugovorom iz Tordesillas 1649. Španjolska i Portugal dogovorili su liniju koja će u novom svijetu dijeliti njihove posjede, tako je područje današnjeg Brazila došlo pod vlast Portugala. Autori nas upoznaju (6) sa stvaranjem Brazila, portu-

galskom politikom prema Indijancima, načinom upravljanja zemljom, crkvom, s gospodarima i robovima. Smrt Karla Drugog 1700. godine označila je kraj jednog razdoblja španjolske vladavine i početak novog. Prosvijećeni despotizam i reforme novih kraljeva iz Bourbonске dinastije (7) obnovio je kolonijalnu trgovinu, povećao ekonomsku aktivnost, ojačao obranu i teritorijalno reorganizirao španjolsku Ameriku. Autori su posebnu pažnju posvetili kolonijalnoj kulturi i prosvjetiteljstvu, s naglaskom na znanost, književnost i umjetnost, kao i pregledu kolonijalnog društva u tranziciji (1750.-1810.). Razdoblje nacionalnog oslobođenja u 19. stoljeću (8) obrađuje Meksiko, Argentinu, Čile i Brazil, zemlje čija povijest najbolje ocrtava glavne teme i trendove. Naglašena je razlika u načinu stjecanja nezavisnosti između španjolske Amerike – krvavim ratovima i portugalske Amerike – Brazil je mirnim putem postao neovisan.

Druga velika cjelina – *Latinska Amerika u 19. stoljeću* – sastoji se od tri poglavlja. Nakon stjecanja nezavisnosti, latinoameričke države započele su razdoblje borbi za stjecanje ekonomske i političke stabilnosti, što je bio izuzetno težak poduhvat budući da nisu istovremeno sprovodili ekonomske i socijalne reforme nužne za progres. Tako je razdoblje od 1820. do 1870. bilo doba nasilja, diktatura i revolucija. Simbolizira ih *caudillo*, apsolutni vladar čija se moć bazira na sili, bez obzira koji se oblik ustava koji se nalazi na snazi u nekoj državi. Autori nas upoznaju s političkom i ekonomskom situacijom u Meksiku, Argentini, Čileu, Brazilu (9), trijumfom neokolonijalizma (10) te društvom i kulturom devetnaestog stoljeća.

Treća cjelina – *Latinska Amerika u 20. stoljeću* – ima deset poglavlja. Kako bismo razumjeli kompleksnost evolucije Latinske Amerike u 20. st. autori posvećuju osobitu pažnju socijalnoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj povijesti svakog naroda, kao i njihovoj integraciji u međunarodni ekonomski poredak, te naglašavaju interne i eksterne faktore koji su oblikovali i obuzdavali razvoj Latinske Amerike. Obradene su teme domaćih klasnih konflikata, rasni i etnički sukobi, strateško rivalstvo SAD-a i nekih europskih sila, kao i promjenjivi zahtjevi međunarodnog tržišta.

Kretanja u latinoameričkoj povijesti 20.-og stoljeća mogu se podijeliti u tri razdoblja: 1900.-1930., 1930.-1970. i 1970.-1999. Po poglavljima obrađene su države ili regije, a unutar poglavlja načinjena je podjela prema oblicima vladavine. Situacija u Meksiku (12) objašnjena je prema tipovima vladavine: od velike revolucije, obnove države, vladavine socijalista milijunera, Cardenasa i populističkog međurazdoblja, preko vladavine krupne buržoazije (1940.-76.), sve do dekonstrukcije države, neoliberalizma i drugog osvajanja Meksika (1977.-99.). Po istom principu obrađuju se i Argentina i njen neuspjeh u ostvarenju demokracije (13). Od radikalne ere (1916.-30.), neslavnog desetljeća konzervativne restauracije (1930.-43.), preko Peronove ere (1943.-55.), i sjene (1955.-73.), razdoblja vojne vladavine (1974.-83.), sve do povratka u krilo demokracije i smrti peronizma. Sve do dolaska Allendea na vlast, gotovo stoljeće i pol, Čile (14) je imao relativno visoke standarde političkog ponašanja. Unatoč nemirnom susjedstvu uspio je zadržati parlamentarnu demokraciju (parlamentarna republika 1891.-1920., Alessandri i populizam 1920.-70.). Doznajemo kako se demokracija urušila (čileanski put u socijalizam (1970.-73.), nakon čega je uslijedila vladavina Pinocheta, državnog terorizma i slobodnog tržišta (1973.-90.)) i kako se ponovo želi obnoviti demokraciju (1990.-99.). Povijest republikanskog Brazila (15) podijeljena je na razdoblja stare republike (1914.-1930.) Vargasa i buržoasku revoluciju (1930.-54.), razdoblje reformi i reakcije (1954.-64.), razdoblje kolonijalnog fašizma (1964.-83.), te doba tranzicije prema demokraciji i stvaranje “nove republike” (1983.-99.). Države s područja Anda, kao i njihova borba za zemlju i razvoj, prikazane su kroz revolucije koje su se tamo odigravale: u Boliviji (1952.-99.) i Ekvadoru (1972.-99.), dok se politički razvoj Perua i njegova “dvojaka revolucija” (1968.-99.) objašnjava vraćajući se u povijest, razdoblje stjecanja nezavisnosti, djelatnost APR-e i Belaunde. Kuba, otok koji se nalazi svega 90 milja južno od SAD-a, 1959. godine postao je scena odigravanja prve i najuspješnije socijalističke revolucije u Latinskoj Americi, koja je imala veliki utjecaj na čitav kontinent. Kubanskoj revoluciji (17) prethodilo je razdoblje totalne ekonomske i političke dominacije bliskog susjeda. Nakon propasti

SSSR-a situacija se mijenja, pa autori zadnje desetljeće 20. stoljeća karakteriziraju kao “specijalni period i razdoblje rektifikacije (prilagodbe novoj situaciji)”. Poglavlje *Revolucija ili kontrarevolucija u Središnjoj Americi: sumrak tirana* (18) posvećeno je El Salvadoru, Gvatemali, Hondurasu, Nikaragvi i Kostariki. Belize i Panamu, iako države središnje Amerike, autori ne obrađuju u ovom poglavlju, smatrajući da njihova povijest, budući da je Belize bio britanska kolonija, a Panama provincija Kolumbije, nije povijesno povezana s ovom regijom. Bolivija i Venezuela, zemlje Bolivara (19), često su na ovom turbulentnom i siromašnom kontinentu bile proglašavane oazama demokracije i ekonomske stabilnosti, ali dublji uvid u situaciju pokazuje da niti one nisu izbjegle općoj krizi latinoameričkog ovisnog kapitalizma. Venezuela je, kako bi udovoljila zahtjevima MMF, bacila svoje stanovništvo u još veće siromaštvo, a Kolumbija, domovina narko-kartela Cali i prividnog demokratskog režima, pokazuje još crnju sliku.

Dvije konstantne teme u dvjestogodišnjem odnosu Latinske Amerike i SAD-a (20) su: težnja SAD-a da štiti i širi svoj ekonomski i strateški interes u regiji; te opravdavanje SAD-a da je njihov stav prema Latinskoj Americi kao beznažno zaostaloj regiji kojoj je nužna američka patronaža opravdan. Kako bi zaštitili latinoamerikance od osveta i barbarizma i kako bi promovirali razvoj demokracije na ideliziranom američkom uzoru, SAD smatraju svoju namjeru legitimnom. Ideja o civilizirajućoj misiji SAD-a vuče podrijetlo iz ideja bijelih suprematista iz 19. stoljeća, a svoj nastavak nalazi u 20. stoljeću u *teoriji modernizacije*, koja zagovara stvaranje i održavanje nacionalnih i internacionalnih organizacija, institucija, međudržavnih odnosa i političko-ekonomskih struktura koje bi zadržale i proširile američku hegemoniju, kako u bliskom susjedstvu, tako i širom svijeta. Odnos SAD-a i Latinske Amerike obrađen je prema povijesnim razdobljima: uvod u carstvo (1810.-97.), SAD imperijalna sila (1898.-1933.), nova era dobrog susjeda, depresije i rata (1933.-45.), obrana carstva i kapitalizma (1945.-81.), Reagan i Bush – povratak diplomaciji mišića (1981.-92), te Clintonova latinoamerička politika. Zadnje poglavlje *Latinoameričko društvo u tranziciji* (21), osim socijalnih problema i nove klasne strukture,

obrađuje i stavove i mentalitet latinoamerikana, ulogu žene u društvu, te procvat latinoameričke kulture i umjetnosti.

Povijest Latinske Amerike je sveobuhvatan, autoritativan i dubokouman uvod u latinoameričku povijest, objašnjen u skladu s interpretativnim okvirom teorije dependencije. Nedavni razvoj događaja – nastavak utjecaja trgovine drogom na latinoameričke ekonomije, efekti NAFTA-e, sve veći utjecaj latinoameričkog feminizma, kao i ekonomska kriza 1997., koja je pokosila većinu država Latinske Amerike, osobito Brazil, daje teoriji dependencije novu relevantnost. Obogaćena materijalom posuđenim iz srodnih društvenih znanosti, ova knjiga omogućava jedinstven pogled na latinoameričku civilizaciju, njenu političku i diplomatsku povijest, strukturu klasa, ekonomske organizacije, okoliš, kulturu, umjetnost i religiju. Kako bi čitatelji mogli proširiti znanje o latinskoameričkoj povijesti i kulturi, na kraju knjige se nalazi bogata bibliografija, kojoj se, unatoč činjenici da je danas engleski jezik *lingua franca*, može prigovoriti jer se odnosi samo na knjige pisane engleskim jezikom. Vrijednost knjige povećava se kad shvatimo da su autori, unatoč činjenici da su profesori sa sveučilišta u SAD-u, prihvatili izazov i na drukčiji način – u okviru *teorije dependencije* – pokušali interpretirati povijest Latinske Amerike. Iako postoje i latinoamerički znanstvenici, npr. *Carlos Rangel*, koji smatraju da se *teorija dependencije* ne može koristiti kao opravdanje za sve latinoameričke neuspjehe, i koji nam daju uvjerljive dokaze da je tako, na čitateljima ostaje da presudimo da je (unatoč ispravnosti ili neispravnosti u korištenju teorije dependencije kao okvira za razumijevanje Latinske Amerike) ova knjiga osvježavajućeg sadržaja nužna svakom studentu, profesoru, znanstveniku ili običnom čitatelju kojeg zanima ne samo politička povijest Latinske Amerike, već i povijest starih i novih civilizacija, povijest ekonomije, političkih ideja, kulture, znanosti i umjetnosti.

Lidija Kos-Stanišić

Izveštaj

Okrugli stol *Politolozi i obrazovanje za demokraciju*

Hrvatsko politološko društvo (HPD), strukovno i znanstveno udruženje politologa, radi što boljeg rada i promicanja svojih ciljeva, a na temelju inicijative Izvršnog odbora, pokrenulo je program osnivanja stručnih sekcija unutar HPD-a. Radi se o pokušaju da se HPD dodatno prilagodi temama i problemima posebnih skupina politologa, koji bi se organizirali prema tipu djelatnosti za koju su vezani. Ove stručne sekcije, kao sastavni dijelovi HPD-a, intenzivirale bi suradnju politologa na područjima njihovog najčešćeg angažiranja, kao što su novinarstvo, državna uprava i lokalna samouprava i obrazovanje. Kao prvi korak u ostvarenju tog cilja HPD je odlučio okupiti politologe zaposlene u obrazovnom sustavu, i to prije svega one zaposlene u srednjim školama. Cilj je bio osnovati sekciju *Politolozi u obrazovanju* koja je zamišljena kao institucionalizirani okvir koji nudi mogućnost suradnje, razmjene iskustava, davanja prijedloga za rješavanje određenih problema, te otvaranje niza tema koje članovi sekcije budu smatrali aktualnima, sve u cilju profesionalnog usavršavanja i poboljšavanja kvalitete obrazovanja kojeg izvode politolozi, a naročito političkog obrazovanja kao jednog od temeljnih polja primjene političke znanosti.

Povodom osnivanja ove sekcije, HPD je, u suradnji s Fakultetom političkih znanosti, organizirao okrugli stol na temu "Politolozi i obrazovanje za demokraciju", koji je održan 23. ožujka 2001. u prostorijama Fakulteta političkih znanosti, s osnovnim ciljem upoznavanja sa aktualnim problemima s kojima se susreću politolozi zaposleni na ovom području.

Otvarajući skup, dekan Fakulteta političkih znanosti Ivan Šiber, istaknuo je da je obrazovanje za demokraciju vrlo značajan čimbenik u tranzicijskom procesu kroz koji postkomunističke zemlje, pa tako i Hrvatska, prolaze. Predsjednik HPD-a Zdravko Petak naglasio je u svom pozdravnom govoru pokretačku ideju skupa – zaštitu i jačanje ugleda politološke struke u društvu – te najavio daljnje aktivnosti

HPD-a. Potom su uslijedila tri uvodna izlaganja koja su, iz različitih aspekata, sudionike skupa uvela u temu okruglog stola. Tako je Vladimir Vujčić u svom izlaganju pod naslovom "Politička znanost i političko obrazovanje" pokazao teorijsko utemeljenje odnosa politologije prema političkom obrazovanju. Istaknuo je da je političko obrazovanje kao područje istraživanja jedno od najpropulzivnijih segmenata moderne političke znanosti, što je i argumentirao navođenjem niza recentnih projekata koji se bave istraživanjem političkog obrazovanja. U drugom dijelu svog izlaganja pokazao je važnost političkog obrazovanja kao ključnog čimbenika u stvaranju demokratske političke kulture. Nataša Vulić, savjetnica u Ministarstvu prosvjete i športa za srednjoškolske predmete vezane uz područje društveno-humanističkih znanosti, u svom izlaganju naslovljenom "Stanje i problemi nastave Politike i gospodarstva" tematizirala je položaj politologa u srednjoškolskom obrazovanju. Istaknula je kako se "politolozi nalaze na margini obrazovnog sustava", jer im je prema važećem Pravilniku o potrebnoj stručnoj spremi u srednjim školama dopušteno održavati nastavu samo iz predmeta Politika i gospodarstvo, uz otežavajuću okolnost da taj predmet mogu izvoditi i druge profesije. Iz ovoga proizlazi i najveći problem, nedostatak broja sati potrebnih za ispunjavanje satnice, te stoga treba pokušati pronaći neko rješenje koje bi politolozima omogućilo da postanu neizostavni dio obrazovnog sustava, a naročito jer se, prema saznanjima Nataša Vulić, pokazalo da veliki dio politologa na odličan način u nastavnom procesu primjenjuje znanja stečena na matičnom fakultetu. Odgovor bi mogao biti širenje opsega obveznih predmeta koje politolozi mogu poučavati, te njihovo jače angažiranje u različitim aktivnostima i projektima, kao što je npr. obrazovanje za ljudska prava, koji bi vremenom mogli postati izborni predmeti unutar školskog kurikulumu. Posljednji uvodničar, Tihomir Žiljak s Pučkog otvorenog učilišta u Zagrebu otvorio je u svom izlaganju, s naslovom "Političko obrazovanje odraslih", pitanje uloge politologa u obrazovanju odraslih. Pri tome je istaknuo nužnost brojnijeg uključivanja politologa u sferu neformalnog i informalnog obrazovanja, pri čemu bi HPD kao jedina politološka udruga trebao biti "katalizator" ovoga procesa.

Nakon uvodnih izlaganja uslijedila je rasprava u kojoj je sudjelovalo oko dvadesetak sudionika skupa, i u kojoj su iskristalizirani osnovni problemi i neki prijedlozi za njihovo rješavanje. Tako je zaključeno da se loš položaj politologa u strukturi srednjoškolskog plana i programa mora, djelovanjem HPD-a i sekcije, akcentuirati u predstojećoj reformi hrvatskog obrazovnog sustava, te se politolozi kao "ceh" moraju uključiti u izradu obrazovnih programa. Osim toga, postavljeno je i pitanje kvalitete izvođenja nastave i načina za njeno poboljšavanje. U tu svrhu predloženo je održavanje seminara i radionica kojima bi se nastavnici omogućilo praćenje najnovijih politoloških sadržaja i metodičko usavršavanje u načinima izvođenja nastave. Kao jedan od značajnih problema istaknuta je i dosadašnja vrlo slaba komunikacija između politologa zaposlenih u obrazovanju i domicilnog fakulteta, te je naglašena potreba jačanja međusobnih veza HPD-a, Fakulteta političkih znanosti i politologa zaposlenih izvan istraživačkih institucija.

Nakon završene rasprave uslijedio je formalni čin osnivanja sekcije HPD-a *Politolozi u obrazovanju*, na temelju *Pravilnika o pokretanju inicijative za osnivanje sekcija*

HPD-a, kojim se normira procedura osnivanja, unutarnje ustrojstvo i način rada sekcija. Izabran je Stručni odbor sekcije koji bi u iduće dvije godine trebao koordinirati aktivnosti članova sekcije. Za voditelja sekcije izabran je Vladimir Vujčić (Fakultet političkih znanosti), zamjenik voditelja sekcije je mr.sc. Tihomir Žiljak (Pučko otvoreno učilište Zagreb), tajnik sekcije Berto Šalaj (Fakultet političkih znanosti), a članovi Stručnog odbora postali su i Linea Brkljača (Pula), Milena Roguljić (Osijek), Sanja Bakašun (Split), Željka Deželjin (Rijeka), Dušanka Pribičević-Gelb (Zagreb), Snježana Klarić (Varaždin) diplomirani politolozi zaposleni u obrazovnim institucijama. Nakon izbora vodstva jednoglasno je usvojena odluka o osnivanju sekcije *Politolozi u obrazovanju*, prve stručne sekcije HPD-a koja se inicijalno sastoji od pedeset članova.

U svojoj zaključnoj riječi predsjednik HPD-a naglasio je da osnivanjem ove sekcije pitanje političkog obrazovanja po prvi put institucionalno postaje jedan od prioriteta HPD-a, a samim tim i Fakulteta političkih znanosti i šireg okruženja, te da će u svom daljnjem radu HPD snažnije istupati u javnosti s ciljem promoviranja interesa politološke struke.

Berto Šalaj